

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА**

РОМАНЮК Неля Йосипівна

УДК 94:63 (477)

**СІЛЬСЬКЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО ДОБИ КАПІТАЛІСТИЧНОЇ
МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ: 1861-1914рр.**

07.00.01 – історія України

Автореферат
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ – 2014

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Міністерства освіти і науки України

Науковий консультант доктор історичних наук, професор
Журба Михайло Анатолійович,
Національний педагогічний університет імені
М. П. Драгоманова,
завідувач кафедри історії та археології слов'ян.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Гуржій Олександр Іванович,
Інститут історії України НАН України,
головний науковий співробітник відділу історії
України середніх віків та раннього нового часу;

доктор історичних наук
Гордуновський Олег Миколайович,
Черкаський інститут банківської справи
університету банківської справи
Національного банку України (м. Київ),
доцент кафедри економіки та менеджменту;

доктор історичних наук , професор
Москалюк Микола Миколайович,
Тернопільський національний педагогічний
університет ім. Володимира Гнатюка,
професор кафедри історії України.

Захист відбудеться «___» _____ р. о _____ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02. у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601 м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 01601 м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано «___» _____ р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т.А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Створення умов для кращого життя споконвіку було метою людства, змушувало шукати шляхи її здійснення. Одним з таких шляхів стало підприємництво (вміння отримувати вигоду, прибуток). Становлення і розвиток підприємництва відбувалося, по-перше, завдяки економічним передумовам – розвитку промислів, ремесел, сільськогосподарського і промислового виробництва, торгівлі; по-друге, внаслідок зовнішніх і внутрішніх політичних чинників – економічних зв'язків з іноземними державами, запозичення їхнього досвіду, скасування кріпосних порядків в Російській імперії, яке відкрило шлях розвитку ринкових відносин та проведення низки наступних реформ; по-третє, завдяки соціально-психологічним мотивам – кожен суб'єкт підприємницької діяльності хотів витримати конкурентну боротьбу, адже від умілого використання існуючих товарно-грошових відносин залежав добробут його сім'ї і успіх справи.

Розвиток ринкової економіки в Україні, невід'ємною складовою якої є підприємництво, зумовлює актуальність звернення до історії цього явища, його об'єктивної оцінки. Актуальність теми полягає у необхідності перегляду застарілих стереотипів у подальшому дослідженні особливостей соціально-економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії, коли під впливом реформ 60-70-х рр. XIX ст., та столипінської аграрної політики відбувалося формування ринкової економіки, здійснювалася активізація підприємницької діяльності. У результаті наприкінці XIX – на початку XX ст. підросійська Україна стала потужним виробником і експортером сільськогосподарської продукції.

У сучасний період, коли пріоритетним завданням залишається соціально-економічний розвиток села, важливим є дослідження і осмислення досвіду підприємництва періоду капіталістичної модернізації України, коли були досягнуті вагомі результати виробництва у сільській місцевості. В українській історіографії сільське підприємництво зазначеної доби не було предметом комплексного історичного дослідження. Малодослідженими залишаються функціональні ознаки і організаційні форми підприємництва, діяльність підприємців у виробничій та соціальній сферах окремих регіонів України.

Доцільно продовжити вивчення проблеми підприємництва з урахуванням особливостей регіонів. Оскільки по-різному виявлялися чинники його становлення і розвитку, діяльності підприємців та їх організацій в суспільно-політичному і соціально-економічному розвитку українських губерній. Так, у Донбасі підприємці відігравали значну роль у розвитку галузей важкої промисловості (вугільній, металургійній, металообробній, видобувній, хімічній). Відповідно дослідники переважно висвітлюють питання становлення і розвитку промислової інфраструктури в регіоні. Підприємці Півдня України, маючи легкий доступ до чорноморських портів, перетворювали свої підприємства на потужні центри комерційного зернового господарства і тонкорунного вівчарства. У Південно-Західному краї, в який входили Київська, Подільська і Волинська губернії, підприємці відігравали

значну роль переважно у розвитку землеробства, тваринництва та підприємств переробної промисловості.

Сільське господарство в історії України є сферою діяльності значної частини населення. На сучасному етапі, в умовах глобалізації ринку продовольства і загострення на цій основі міжнародної конкуренції, набуває нового змісту та посилюється значення аграрного підприємництва. Оскільки реорганізація колгоспів і радгоспів та розподіл власності на селі, що об'єктивно спричинили певні дезінтеграційні та деструктивні процеси, актуальним стає завдання методологічно виваженої структуризації підприємницького середовища, його системного розвитку, створення умов для ефективного функціонування первинних підприємницьких формувань – господарств і підприємств.

Узагальнення досвіду, розкриття позитивних і негативних аспектів діяльності підприємців у минулому має важливе значення для визначення конкретних завдань і форм діяльності сільських підприємців в сучасній Україні, особливо у сільській місцевості. Прикро, що споконвіку працююче українське село - це невичерпне і життєдайне джерело, яке несе у прийдешні покоління досвід господарювання на землі, донині не знайшло комфортного притулку, достойного місця на щаблях сучасності. І хоча наперекір руйнації з'являються сучасні сільські підприємці - паростки вмілого господарювання на землі, однак продовжується соціально-економічний занепад села. Руйнівні процеси на селі здатні зупинити лише політична воля і компетентність державників, максимальні інвестиції та підготовлені спеціалісти сільського господарства.

Зв'язок дисертаційної роботи з науковими програмами та темами. Дисертаційне дослідження виконана в межах науково-дослідної теми Науково-іноваційного інституту економіки та агробізнесу Житомирського національного агроекологічного університету «Стратегічні напрями і пріоритети формування конкурентно-спроможного аграрного сектора економіки Північно-Західного регіону України» (номер державної реєстрації 0110U002406) та у відповідності до наукового тематичного плану Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук».

Тему дисертації затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 6 від 1 лютого 2007р.)

Мета дисертаційної роботи полягає у комплексному дослідженні особливостей становлення і розвитку сільського підприємництва в Київській, Подільській та Волинській губерніях у другій половині XIX – на початку XX ст., з'ясуванні виробничої спеціалізації, правових основ, природно-кліматичних умов, соціально-етнічного складу підприємців, організаційно – економічної діяльності органів влади.

Для досягнення окресленої мети в дисертації передбачено вирішення таких основних завдань:

- визначити теоретико-методологічні засади вивчення особливостей розвитку сільського підприємництва в Київській, Подільській, Волинській губерніях у другій половині XIX– на початку XXст.;
- дослідити історіографічну традицію вивчення зазначеної теми;

- проаналізувати джерельну базу проблеми становлення та розвитку сільського підприємництва у 1861 – 1914 рр.;
- висвітлити передумови (природно - кліматичні, правові, політичні, економічні) становлення та розвитку сільського підприємництва в Київській, Подільській, Волинській губерніях ;
- виявити особливості впровадження принципів підприємництва у провідних галузях сільського господарства – землеробстві і тваринництві;
- визначити тенденції розвитку підприємництва у промисловості, приватної ініціативи у ремісництві та кустарних промислах у сільській місцевості;
- розкрити фактори сприяння розвитку сільського підприємництва (зміни у внутрішній і зовнішній торгівлі, наданні кредитно-банківських послуг, селянська кооперація);
- охарактеризувати соціальний, етнічний склад сільських підприємців;
- описати громадський вимір діяльності сільських підприємців;
- виробити практичні рекомендації щодо завдань і форм діяльності сільських підприємців незалежної України та напрями подальшого вивчення історії підприємництва.

Об'єктом дослідження стало сільське підприємництво 1861 – 1914 рр., як важливий чинник соціально - економічної модернізації.

Предметом дослідження є передумови, тенденції, головні напрями й особливості розвитку сільського підприємництва, роль сільських підприємців у соціально - економічних, громадсько - політичних процесах.

Хронологічні межі роботи охоплюють 1861 – 1914 рр. Вибір нижньої межі обумовлений відміною кріпосництва, що сприяло розвитку ринкових відносин, поширенню приватної ініціативи та формування нової суспільної верстви – підприємців. Верхня хронологічна межа пов'язана з початком Першої світової війни, яка призвела до корінних змін у соціально - економічному житті України.

Територіальні межі дослідження зосереджені на містечках, селах, колоніях, хуторах в межах тодішніх Київської, Подільської і Волинської губерній, що входили до складу Російської імперії. В сучасних кордонах України це Вінницька області, Волинська, Житомирська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська.

Методологічною основою праці стали загальнонаукові та спеціальні історичні принципи ведення наукового пошуку: багатофакторності, всебічності, світоглядного плюралізму. Причинно-наслідкові складові сільського підприємництва в контексті глибинних перетворень 1861 – 1914 рр. розглядалися, як комплексні, зумовлені історичною логікою. У роботі використано традиційні правила здійснення історичного пошуку, серед котрих пріоритетними є принципи історизму, об'єктивності й системності. Ці імперативи лягли в основу наукового застосування універсальних методів дослідження: аналізу та синтезу наявної інформації, детермінізму, функціонального і логіко – аналітичного. Їхнє використання сприяло трактуванню порушених проблем із позиції реальної масштабності та об'єктивної значущості історичних подій, явищ і суспільних процесів. Робота має міждисциплінарний характер, оскільки в ній використані не тільки суто історичні відомості, а й юридичні, соціологічні, економічні.

Наукова новизна результатів роботи полягає у постановці та дослідженні актуальної теми, яка досі не набула всебічного висвітлення в історичній науці.

Вперше в українській історіографії:

- із сучасних наукових позицій вироблена методологічна парадигма дослідження модернізації України (1861– 1914 рр.), визначено ключові поняття у межах яких вибудовано завдання та запропоновано їх послідовне вирішення;
- до наукового обігу введені та інтерпретовані масиви архівних документів, статистичних відомостей та матеріалів тогочасної преси;
- реалізовані завдання узагальненого, конкретно – історичного висвітлення становлення та розвитку сільського підприємництва в Україні протягом 1861 – 1914 рр.;
- показана самостійна роль сільського підприємництва у капіталістичній економіці, розвитку ринкових відносин;
- доведено, що регіон України, який включав Київську, Подільську і Волинську губернії був таким, де склались передумови для розвитку приватної ініціативи, інтенсивно відбувалося поширення ринкових відносин і сільського підприємництва;
- охарактеризовано участь сільських підприємців у капіталістичній модернізації, особливості їх діяльності, форми ефективного господарювання, найбільш прибуткові галузі в умовах Київської, Подільської і Волинської губерній;
- для характеристики понять «сільське підприємство», оцінки його економічного значення, набутого впродовж 1861 – 1914 рр., упроваджено зіставлення міждисциплінарних критеріїв і напрацювань науковців.

Набули подальшого розвитку:

- характеристика особливостей розвитку сільської економіки;
- визначення чинників розвитку сільської приватної ініціативи;
- вивчення соціальної структури українського суспільства;
- висвітлення основних напрямів і методів господарювання підприємців краю.

Уточнено:

- зміст понять і термінів, пов'язаних із впровадженням принципів підприємництва та ринкових відносин;
- зміст етнічних особливостей підприємництва;
- характеристику громадських форм діяльності підприємців (у складі земств, а також доброчинності, меценатства).

Практичне значення одержаних результатів визначається акцентуванням уваги дослідників на необхідності осмислення, уточнення феномену сільського підприємництва. Урахування потужних інерційних чинників цього явища та його вплив на сучасний і майбутній цивілізаційний розвиток України потребує уваги до історичних уроків.

Фактичний матеріал і висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані іншими дослідниками для написання наукових праць із визначеної та суміжної тематики, підготовки монографій і навчальних посібників, розробки нормативних курсів з історії України та соціально-економічної історії, лекцій і спеціальних курсів для студентів вищих навчальних закладів усіх спеціальностей. Зміст, основні положення і матеріали дисертації впроваджуються автором при

читанні лекційного курсу та на семінарських заняттях з нормативної дисципліни « Історія України».

Висновки та рекомендації, сформульовані автором на основі історичного досвіду підприємництва можуть враховуватися при визначенні політики щодо розвитку підприємництва в сільській місцевості, здійсненні інвестиційної політики.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дослідження були оприлюднені на 10 міжнародних, всеукраїнських, регіональних, вузівських науково-практичних конференціях. Зокрема, на Всеукраїнській науково-практичній конференції (Житомир, 1998); Регіональній науково-практичній конференції «Україна: поступ у XXI ст.» (Житомир, 2000); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки» (Київ, 2003); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми розвитку агропромислового комплексу в сучасній Україні» (Київ, 2006); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні політичні та соціально-економічні проблеми історії України» (Київ, 2008); VI Міжнародній конференції «Поляки на Волині» (Житомир, 2010); VI Міжвузівській науково-практичній конференції (Житомир, 2010); Міжнародній науково-практичній конференції «Історичні уроки голокосту та міжнаціональні відносини» (Житомир, 2009); IV Волинській Міжнародній історико - краєзнавчій конференції (Житомир, 2011); V Волинській Міжнародній історико - краєзнавчій конференції (Житомир, 2012).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 34 наукові праці у т. ч. одноосібна монографія, 22 наукові статті у фахових наукових виданнях, з яких 4 статті – у закордонних наукових виданнях.

Структура дисертації визначена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, п'яти розділів (15 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (802 найменування). Загальний обсяг дисертації становить 457 сторінок, з них 382 – основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У *вступі* обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено об'єкт, предмет, хронологічні і територіальні межі дослідження, сформульовано мету і основні завдання, окреслено зв'язок з науковими програмами і планами, висвітлено наукову новизну та практичне значення, подано відомості про апробацію і структуру роботи.

У *першому розділі* «*Історіографія, джерела та методологія дослідження*» здійснено аналіз праць за темою дисертації, охарактеризовано використані джерела, розкрито методологічні основи дослідження.

Наукова проблема становлення та розвитку сільського підприємництва у Київській, Подільській та Волинській губерніях (друга половина XIX – початок XX ст.) має свою історіографічну базу з відповідною періодизацією, в якій можна виділити три етапи: дореволюційний (1860-1917 рр.); радянський (1920-1980-ті рр.); сучасний (1990-2000-ті рр.).

У дореволюційний період спеціальних робіт, присвячених розвитку аграрного ринку та сільському підприємництву підготовлено не було, наукові розвідки стосувались головним чином селянських промислів. Історики та економісти народницького напрямку, заперечуючи прогресивність великого капіталістичного виробництва, часто ідеалізували селянську приватну ініціативу. Серед монографічних праць у 1880-1890-і роки виділялися дослідження В. Воронцова^{1 2}, М. Даніельсона³, М. Довнар – Запольського⁴.

У 1890-ті рр. поширюються історичні праці, у яких під час аналізу підприємництва використовувалася марксистська методологія. У своїх книгах і статтях М. Туган – Барановський⁵, В. Ленін,⁶ П. Струве⁷ та ін. критикуючи народницькі ідеалістичні погляди на місце і роль селянських форм підприємництва (промислів), розглядали їх переважно як явище тимчасове, перехідне, що передує великій індустрії. Внесок марксистських авторів у дослідження проблеми полягав не лише в тому, що вони зібрали і ввели в науковий обіг багатий економіко – статистичний матеріал, але й прагненні розкрити товарно – ринкову системність різних форм приватного підприємництва на селі.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в історіографії традиційним залишалось селянське питання, яке часто мало політизований характер, а вчені та публіцисти саме селянам відводили помітне місце в аграрній еволюції. Найбільш гострі суперечки викликали теми про форми власності й володіння землею, характер селянського господарства і шляхи його розвитку. Зокрема, Л. Ходський⁸ у праці «Земля и земледелец. Экономическое и статистическое исследование» зробив аналіз економічної суті селянської реформи 1861 р., навів статистичні відомості розподілу поземельної власності на основі обслідування, проведеного в 1878-1879 рр. у 49 губерніях Російської імперії.

Проблеми економічного розвитку Київської, Подільської і Волинської губерній і, зокрема, цукрової промисловості досліджували А. Ярошевич⁹, М. Толпигін¹⁰, А. Цехановський¹¹ та М. Новинський¹².

¹ Воронцов В. Судьбы капитализма в России / В. Воронцов – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1882. – 312с.

² Воронцов В. Прогрессивные течения в крестьянском хозяйстве / Воронцов В. – СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1892. – 261с.

³ Даниельсон Н.Ф. Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства / Н.Ф. Даниельсон. – СПб.: Тип. А. Беике, 1893. – 353 с.

⁴ Довнар - Запольский М.В. История русского народного хозяйства / М.В. Довнар - Запольский. – К.: Тип. И.И. Чоколова, 1911. – 366с.

⁵ Туган -Барановский М. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историко-экономические исследования / М. Туган - Барановский. – Т.І. Историческое развитие русской фабрики в ХІХ веке. – СПб.: Изд-во. Л.Ф. Понтелеева, 1898. – 519 с.

⁶ Ленин В. И. Развитие капитализма в России : полн. собр. сочинений. Изд - е 5 / В.И. Ленин. – М.: Политиздат, – 1971. – Т. 3 – С. 1-609.

⁷ Струве П. Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России / П. Струве. – СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1894. –306с.

⁸ Ходский Л.В. Земля и земледелец. Экономическое и статистическое исследование: в 2-х т. / Л.В. Ходский. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1891. – Т. 1. – 266 с.; Т. 2. – 314 с.

⁹ Ярошевич А.И. Общий очерк экономической жизни Юго-Западного края / А.И. Ярошевич // Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / Ред. М.В. Довнар- Запольского, А.И. Ярошевича – К.: Юго-Западное Отд-ние Рос. Экспортной Палаты, 1914. – С. 9 – 29.

Радянський період, що також характеризується певними акцентами у висвітленні досліджуваної проблеми, зумовленими загальною суспільно-політичною ситуацією, пов'язаним з нею ступенем наукової творчості, можна розділити на: 1920-ті рр.; 1930-ті рр.; 1930-1980-ті рр. Особливістю вивчення сільського підприємництва в перші роки більшовицької влади й НЕПу було те, що на перший план постали проблеми, які на попередньому етапі не вивчалися або розроблялися досить слабо. Упродовж 1921-1928 рр. з'явилася низка праць автори яких використовували різні тлумачення для висвітлення приватного підприємництва.

Із завершенням у радянській історії періоду НЕПу форми селянського підприємництва опинилися фактично під заборону держави, а саме селянство, об'єднане в колгоспи, втратило колишню господарську самостійність. Усе це призвело до зникнення теми «підприємництва» у науково-історичній та економічній літературі. Автори праць, що вийшли в світ наприкінці 1920-х та в 1930-ті рр. змінили підхід до дослідження селянського господарювання, розглядаючи в тому числі приватну ініціативу крізь призму класової боротьби на селі.

Хоча протягом 1930-х – 1980-х рр. проблема дослідження підприємництва втратила свою пріоритетність, однак, у цей період з'явилася низка праць, які висвітлювали розвиток ринкових відносин в ході здійснення селянської реформи 1861р. та столипінської аграрної політики і побіжно торкалися підприємництва. Основним здобутком історичної науки повоєнного періоду було зміщення акцентів від констатації фактів до їх аналітичної обробки, значне розширення джерельної бази, зміни в оцінці окремих подій та явищ. Завдяки роботам І. Гуржія¹³, В. Теплицького¹⁴, П. Теличука¹⁵, О. Нестеренка¹⁶, до наукового обігу було введено велику частину фактичного матеріалу стосовно соціально-економічного стану сільського господарства та сільської промисловості. Розвиток капіталізму в селянському господарстві Правобережної України на початку ХХ ст. розглянуто в дисертації Л. Гайдай¹⁷.

¹⁰ Толпыгин М.А. Развитие и усовершенствование сахарной промышленности в последние двадцать пять лет с 1871–1895г. Доклад в общем собрании Киевского отделения императорского русского технического общества / М.А. Толпыгин. – К.: Тип. И.И. Горбунова, 1896. – 50с.

¹¹ Цехановский М.Ю. Русская свеклосахарная промышленность в её прошлом и настоящем / М.Ю. Цехановский – СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1911. – 133 с.

¹² Новинский М.Г. Крестьянские свекловичные плантации // Краткий отчет о деятельности комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края за 1913г. / М.Г. Новинский. – К.: Киевское агрономическое общество, 1915. – 27 с.

¹³ Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років ХІХ ст. / І.О.Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с.

¹⁴ Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки ХІХ ст.) / В.П. Теплицький. – К.: Вид-во АН УРСР, 1969. – 308 с.

¹⁵ Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П.П. Теличук. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1973. – 189с.

¹⁶ Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні / О.О. Нестеренко. Фабрично-заводське виробництво.– К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – Ч. 2. – 580 с..

¹⁷ Гайдай Л.І. Развитие капитализма в крестьянском хозяйстве Правобережной Украины (1906 – 1914 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02/ Леонид Иович Гайдай. – К.: Ин-т истории АН УССР, 1978. – 183с.

В умовах незалежної України і розвитку ринкових відносин посилилася увага до проблеми вивчення історичного досвіду підприємництва. Ефективно в цьому напрямку працюють вчені Інституту історії України НАН України та провідних університетів. Важливе значення для вивчення проблем соціально-економічної історії України взагалі й ринкових відносин зокрема, мають праці О. Реєнта¹⁸. Певні аспекти селянського господарювання розглянуто у 8 розділі першого тому «Історії українського селянства»¹⁹.

Важливими для досліджуваної проблеми є монографії В. Сарбея²⁰, Т. Лазанської²¹, Н. Темірової²² та С. Коломійця²³. Новим історико-теоретичним осмисленням проблеми приватного підприємництва вирізняється монографія О. Сушка²⁴. Інформація, яка стосується проблем розвитку підприємництва досліджуваного періоду, наведена у численних дисертаційних дослідженнях, зокрема І. Власюка²⁵, А. Михайлика²⁶, А. Шевчука²⁷, С. Закірової²⁸, Ю. Кравця²⁹.

Внесок національних меншин у соціально-економічний розвиток Південно-Західного регіону, зокрема, їх роль в розвитку підприємництва досліджували Павлюк³⁰, О. Суліменко³¹, О. Буравський³², Г. Шпиталенко³³, М. Костюк³⁴ та ін.

¹⁸ Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О.П. Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 340 с.

¹⁹ Реєнт О.П. Українське пореформене село // Історія українського селянства: нариси в 2-х т. [В.А. Смолій відп. ред.] / О.П. Реєнт, О.О. Крижанівська, О.В. Сердюк. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1 – С. 357-417

²⁰ Сарбей В.Г. Національне відродження України / В.Г. Сарбей. – К.: Альтернатива, 1999. – 336 с.

²¹ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні: на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст. / Т.І. Лазанська. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 1999. – 282 с.

²² Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861 – 1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н.Р. Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 320 с.

²³ Коломієць С.С. Історія формування української моделі розвитку сільського господарства (з найдавніших часів до сьогодення) / С.С. Коломієць. – К.: НАУ, 2003. – Ч 1. – 180 с.

²⁴ Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921-1928): історико - теоретичний аспект / О.О. Сушко. – К.: Преса України, 2003. – 251 с.

²⁵ Власюк І.М. Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906-1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ігор Миколайович Власюк. – Житомир, 2000. – 179 с.

²⁶ Михайлик А.О. Розвиток сільського господарства, промисловості і торгівлі Подільської губернії в ринкових умовах (1861-1914 рр.): дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Артур Олександрович Михайлик. – Чернівці: 2006. – 215 с.

²⁷ Шевчук А.В. Селянська реформа 1861 р.: суть та вплив на аграрні відносини у Волинській губернії: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Андрій Володимирович Шевчук. – К.: 2006. – 289 с.

²⁸ Закірова С.Г. Внесок підприємницьких верств Донбасу у соціально-економічний розвиток регіону (1861 – 1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Світлана Геннадіївна Закірова. – Луганськ: 2006. – 220 с.

²⁹ Кравець Ю.А. Розвиток підприємництва в аграрному секторі економіки Лівобережної України (90-ті XIX – 1917 р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Юрій Антонович Кравець. — Луганськ: 2007. – 202 с.

³⁰ Павлюк В.В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Віктор Володимирович Павлюк. – Острог: 2000. – 193 с.

³¹ Суліменко О.Г. Німці Волині (кінець XVIII – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Олександр Григорович. Суліменко. — К. 2002. – 189 с.

³² Буравський О.А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Олександр Антонович Буравський – Чернівці: 2003. – 220 с.

Оскільки Україна була у складі Російської імперії, деякі аспекти історії підприємництва нашої держави досліджуваного періоду знайшли відображення в працях російських науковців, зокрема, Л. Абалкіна³⁵, В. Бовикіна, М. Гавліна³⁶, Є. Хорькової³⁷, О. Старцева та Ю. Гончарова³⁸. Історія польської спільноти Правобережної України перебуває в центрі уваги польських істориків: З. Лукавського³⁹, Л. Подгородецького⁴⁰, А. Єзерського⁴¹, Т. Хшановського⁴², Р. Юрковського⁴³. Суспільно-економічний стан польського дворянства в пореформену добу досліджував Д. Бовуа – директор Центру історії слов'ян Паризького університету (Сорбонна)⁴⁴. Різні аспекти господарського життя та підприємницька діяльність німецьких колоністів досліджені в роботах С. Ніккеля⁴⁵, Ф. Рінка⁴⁶, Н. Арндта^{47, 48}, Б. Праксенталера⁴⁹. Чільне місце в дослідженні чеської еміграції посідають праці чеських дослідників Є. Рихліка⁵⁰, Я. Вацуліка⁵¹.

Таким чином, аналіз історіографії означеної проблематики свідчить, що стан дослідженості становлення та особливостей розвитку підприємництва в Україні і, зокрема, по регіонах у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., коли були досягнуті вагомні результати господарської діяльності, є недостатнім.

³³ Шпиталенко Г.А. Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ Галина Андріївна Шпиталенко – К., 2003. – 198 с.

³⁴ Костюк М.П. Німецькі колонії на Волині (ХІХ – початок ХХ століття) / М.П. Костюк. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 384 с.

³⁵ Абалкин Л.И. Предпринимательство и предприниматели России: От истоков до начала ХХ века / Л. И. Абалкин. – М.: РОССПЭН, 1997. – 344 с.

³⁶ Бовыкин В.И. История предпринимательства в России // История предпринимательства в России // Кн. 1. Вторая половина ХІХ – начало ХХ века / В.И. Бовыкин, М.Л. Гавлин. – М.: РОССПЭН, 2000. – 575 с.;

³⁷ Хорькова Е.П. История предпринимательства и меценатства в России / Е.П. Хорькова. – М.: ПРИОР, 1998. – 496 с.;

³⁸ Старцев А.В. История предпринимательства в Сибири (ХVІІ–ХХ в.) / А.В. Старцев, Ю.М. Гончаров. – Барнаул: Изд-во Алтайского гос. ун-та, 1999. – 215 с.

³⁹ Lukawski Z. Polskaw Rosji 1863-1914 / Z. Lukawski. – Wrocław-Warszawa-Krakow-Gdansk: Zakład Narodowyim. Ossolińskich, Wydawn. Polskiej Akademii Nauk, 1978. – 229 s.

⁴⁰ Podhorodecki L. Dzieje Kijowa, 2t. / L. Podhorodecki. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1982. – 329 s.

⁴¹ Jezierski A. Problemy rozwoju gospodarczego ziem polskich w ХІХ I ХХ w. / A. Jezierski. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1984. – 294 s.

⁴² Chrzanowski T. Dziedzictwo: ziemianie polscy I udział ich w życiu narodu / T. Chrzanowski. – Kraków: Wydawnictwo ZNAK, 1995. – 296 s.

⁴³ Jurkowski R. Ziemiaństwo polskie kresów Północno-wschodnich 1864-1904: działalność społeczno-gospodarcza / R. Jurkowski. – Warszawa: Przegład Wschodni, 2001. – 603 s.

⁴⁴ Бовуа Д. Битва за землю в Україні: 1863 – 1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа [З. Борисюк (пер. на укр.)]. – К.: Критика, 1998. – 334 с.

⁴⁵ Nickel S. Die Deutschen in Wolhynien / S. Nickel. – Kiev, Charkow: Staatsverlag der nationalen Minderheiten der USSR, 1935. – 125 s.

⁴⁶ Rink F. Die Wolhyniendeutschen: Ihr Werk und Schicksal / F. Rink // Heimatbuch. – Stuttgart, 1959. – S. 39 – 53.

⁴⁷ Arndt N. Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Überblick / N. Arndt. – Würzburg: Kraft Verlag, 1994. – 96 s.

⁴⁸ Arndt N. Die Schitomirer Arndts / N. Arndt. – Würzburg: Holzner, 1970. – 151 s.

⁴⁹ Praxenthaler B. Antennbestände über Wolhyniendeutschen im Gebietsarchiv Schitomir / B. Praxenthaler. – München: Osteuropa Institut, – 1995. – 101 s.

⁵⁰ Рихлік С.А. Чехи на Житомирщині / С. А. Рихлік // Чехи на Волині : історія і сучасність. Праці Житомирського науково-краснознавчого товариства дослідників Волині. – Житомир : «Волинь», 2001. – Т. 24. – С. 115 – 117.

⁵¹ Vazulik J. Dejiny volynských Cechu (Leta 1868–1914) / J. Vazulik. – Praha, 1997. – 211 s.

Джерельна база використана у дослідженні різноманітна за походженням та інформативною можливістю. Найбільш важливу групу джерел становлять документи архівних фондів шести архівів: Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), Державних архівів Київської, Житомирської, Вінницької і Хмельницької областей, Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург).

Значну кількість документальних матеріалів про становлення і розвиток підприємництва в галузях народного господарства України автором досліджено у фондах 274, 301, 442, 574, 575, 619, 692, 707, 730, 830, 890 Центрального державного історичного архіву України у м. Києві. Найбільше справ використано з фонду 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора).

У фонді 574 (Старший фабричний інспектор Київської губернії) та фонді 575 (Канцелярія окружного фабричного інспектора Київського округу) автором проаналізовано відомості, які подавали фабриканти і заводчики про обсяги виробництва, тривалість робочого дня, кількість робітників на підприємствах краю. Зокрема, цінні відомості про підприємців і показники їх господарської діяльності досліджено за фондом 575, оп. 1, спр. 73. На особливу увагу заслуговують фонди відомих підприємців і добро чинників, зокрема «Терещенка – землевласники і цукрозаводчики» (ф. 830), і «Бродські – власники цукрових заводів» (ф. 890).

Вагоме значення для дослідження проблеми мають документи Державного архіву Житомирської області. У справах фондів 34, 67, 115, 181, 183, 206, 226, 352 використано відомості про певні аспекти розвитку підприємництва у Волинській губернії. Архівні справи фонду 67 (Волинське губернське правління) дозволили проаналізувати соціальний склад населення і його економічну діяльність у сільському господарстві, промисловості і торгівлі.

Важливим джерелом для вивчення поземельних відносин є справи фонду 115 (Волинське губернське в селянських справах присутствіє). Відомості про докорінні зміни у сфері землеволодіння та землекористування, про стан господарювання селян на хуторах і відрубках автором використано з документів фонду 226 (Волинська губернська землевпорядна комісія). Особливості розвитку підприємництва в народному господарстві губернії досліджено на підставі матеріалів, які укомплектовані у фонді 183 (Волинська губернська земська управа) і фонді 206 (Статистичне бюро Волинської губернської земської управи).

У державному архіві Київської області у фонді 1 (Київське губернське правління) проаналізовано інформаційні матеріали про діяльність промислових підприємств Київської губернії, відомості про контрактові ярмарки та обсяг їх торгівельних оборотів. У фонді 804 (Київський губернський статистичний комітет) досліджено документи з проблем соціально-економічного розвитку Київської губернії за період 1860-1914 рр.

Багато відомостей про підприємницьку діяльність у цукровій галузі використано з документів фонду 43 (Правління цукрових заводів Київської губернії за 1856-1919 рр.), фонду 1556 (Правління Товариства Мар'їно - Городищенського цукрового заводу), фонду 1674 (Правління Товариства Корюківського цукрового заводу) та фонду 1675 (Правління Товариства Красилівського цукрового заводу).

У дисертації використано матеріали ряду справ державних архівів Хмельницької і Вінницької областей (далі – ДАХО і ДАВО) Відомості про зміни у землекористуванні, які сприяли розвитку підприємництва на селі, наявні у справах фонду 46 ДАХО (Подільська губернська землевпорядна комісія) та фонду 112 (Подільське губернське у селянських справах присутствіє). Про активізацію підприємницької діяльності свідчать відомості фонду 227 (Подільське губернське правління) та фонду 233 (Подільська губернська земська управа). Ряд документів ДАВО, зокрема, фонду 230 (Вінницька міська управа), фонду 828 (Правління товариства Тростянецького цукрового заводу), ДАХО – фонд 241 (Правління цукрового заводу «Корделівка») розкривають недостатньо досліджені аспекти підприємницької діяльності.

Відомості про становлення і розвиток підприємництва в Україні у досліджуваній період проаналізовано у ряді фондів Російського державного історичного архіву у м. Санкт-Петербург, зокрема у фондах 20, 22, 173, 1281. Так, у фонді 1281 (Канцелярії міністра внутрішніх справ) зберігаються звіти губернаторів Київської, Подільської і Волинської губерній, в яких автором проаналізовано і використано матеріали, що стосуються проблеми дослідження.

Загалом опрацьовано понад 40 фондів, 148 справ Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, державних архівів Київської, Житомирської, Вінницької, Хмельницької областей та Російського державного історичного архіву в м. Санкт-Петербурзі.

У дослідженні також використані й опубліковані джерела, зокрема, законодавчі акти вищих органів влади, опубліковані в «Полном собрании законов Российской империи», численні статистичні видання, спеціальні видання по губерніях, які виходили в досліджуваній період («Обзоры Киевской, Подольской и Волынской губерний», «Памятные книжки»). Важливе джерело для розгляду історії розвитку підприємництва в досліджуваних губерніях становлять періодичні видання того часу, в яких відображено зміни, які відбувалися в усіх сферах тогочасного суспільства.

Таким чином, аналіз першоджерел свідчить про те, що вони забезпечують необхідну базу для об'єктивного наукового дослідження особливостей розвитку підприємництва в Київській, Подільській і Волинській губерніях у 1861–1914 рр.

Важливою складовою виконання дисертаційної роботи є *методологія*. Специфіка предмета дослідження та дослідницьких завдань зумовили комплексне використання різноманітних принципів і методів наукового пізнання. Зasadчими у дослідженні особливостей розвитку сільського підприємництва у добу капіталістичної модернізації стали принципи історизму та об'єктивності. Зокрема, принцип історизму передбачає вивчення явищ, подій, фактів у зв'язку з попереднім періодом, а також з точки зору того, як вони виникли і які етапи в своєму розвитку пройшли, чим стали в кінцевому підсумку. Принцип історизму в дослідженні підприємництва реалізувався через його зв'язок з розвитком торгівлі і товарно-грошових відносин у XVII – XVIII ст., елементів спеціалізації у промисловості та сільському господарстві.

При розгляді капіталістичної економіки та її локомотива – приватної господарської ініціативи використано цивілізаційний підхід, який дозволив вийти

за межі поширеного в радянській історіографії сприйняття Російської імперії в тому числі Правобережної України, яка входила до її складу, як специфічного цивілізаційного феномену, побачити залежність від міжнародного політичного клімату, стану світової економіки, європейського та світового ринку. Саме цивілізаційний підхід дав змогу усвідомити та співставити темпи інтенсифікації сільської економіки Правобережної України.

Застосування синергетичного підходу (від грецького *sinergia* - спільна дія) відкриває можливості нового розуміння сутності господарського організму, процесу управління економічною системою тощо. Відтак, синергетичний підхід доречний і при дослідженні стану підприємництва в Україні. Ринкова економіка сама по собі є складною системою, яка під впливом різних чинників набуває нестабільного (кризового) характеру. Відомо, що ринок зазнає впливу, наприклад, річного сонячного циклу. Останній, зокрема, визначає стан сільськогосподарського, туристичного, паливного ринків. В умовах кризи, що виникає внаслідок дії випадкових чинників, ринок здатний до саморегуляції, хоча в сучасних умовах необхідні також спрямовуючі дії державних інститутів.

Загальнометодологічні принципи та підходи реалізовано за допомогою як загальнонаукових та спеціальних історичних методів. Конкретно-пошуковий метод використовувався при залученні нових джерел, архівних документів, опрацюванні наукових досліджень, статистичних відомостей, періодичних видань; історико-хронологічний – при вивченні історії підприємництва. Відтворення об'єкту вивчення у спектрі загально вимірних історичних зв'язків та відносин здійснювалося завдяки логічному методу. Так, сільське підприємництво досліджувалося шляхом вивчення законодавства, організаційних заходів, політичних актів уряду, розгляду діяльності наукових установ, з'ясування поведінки підприємців, і на основі синтезу даних фактів була дана характеристика приватної ініціативи в Київській, Волинській та Подільській губерніях.

Об'єкт дослідження розглядався як цілісна система завдяки системно-структурного наукового методу, який орієнтував на виявлення багатообразних типів зв'язку в об'єкті дослідження і згрупування їх у єдину теоретичну картину. За допомогою даного методу сільська приватна ініціатива (підприємництво) розглядалась як підсистема капіталістичного сільського господарства та сільської промисловості. Отриманню додаткових фактів та підтвердженню певних висновків у процесі дослідження сприяв метод аналогій з допомогою якого проведені певні аналогії підприємництва в сільському господарстві і промисловості; сільському господарстві і кредитно-банківській системі; сільському господарстві і торгівлі тощо.

Важливим в галузі методології є питання про категоріальний апарат. На підставі аналізу значної кількості архівних джерел, наукових праць, існуючих наукових теорій і підходів автор розкидає теоретико-методологічну сутність підприємництва, уточнює зміст понять «підприємництво», «підприємець». У зарубіжній науковій літературі, починаючи з XVIII ст. поняття «підприємець» вживалося на означення власника, який ішов на економічний ризик заради реалізації комерційної ідеї і одержання прибутку. Сучасні економісти концентрують увагу на підприємстві як процесі, що має еволюційний характер,

відбувається поступово, проте, постійно і цілеспрямовано. Такий підхід дає змогу окреслити тенденції розвитку процесу підприємництва як виду економічної діяльності.

Підприємець є одним з людських факторів виробництва, без якого ринкова економіка неможлива. До початку останньої третини XIX ст. підприємець одночасно був власником капіталістичного підприємства. З кінця XIX ст. і до наших днів підприємець необов'язково є власником. Виникнення системи кредиту зруйнувало існування такого поняття, як поєднання в одній особі власника і підприємця. Підприємництво є функцією будь-якої економічної системи, його існування залежить від громадсько-політичного середовища, яке визначає можливості, види та мотивацію підприємницької діяльності.

Таким чином, застосування цих та інших методів дозволило проникнути в сутність аналізованих процесів і явищ, усебічно дослідити, з'ясувати характер подій, встановити їхні характерні риси, зробити необхідні висновки та узагальнення.

У другому розділі – «Передумови становлення та розвитку підприємництва» розглянуто особливості природно-кліматичних умов Київської, Подільської і Волинської губерній, правові основи та політичні, економічні й наукові чинники підприємницької діяльності.

У географічному і економічному плані регіон, який включав Київську, Подільську і Волинську губернії, розташовувався у двох природних зонах – Лісостепу і Поліссі, зі своїми особливими, своєрідними природно-кліматичними умовами. Лісостеп займав 2/3 території цього регіону з досить родючими, особливо у південній частині, ґрунтами, сприятливим помірним кліматом і великою густотою населення. Тому саме в цій частині найбільш інтенсивно розвивалося землеробство і переробна промисловість, в чому особливу роль відіграло підприємництво.

До складу Полісся входила вся північна частина краю, що займала близько 1/3 площі. Полісся характеризується переважанням лісу, наявністю великої кількості боліт і луків. Ґрунти Полісся малородючі, відрізняються незначним вмістом гумусу (1-2%). В цьому регіоні землеробство ледь забезпечувало внутрішні потреби у продуктах і мало давало зерна для вивозу. Поряд з цим, давало можливість отримувати певні прибутки тваринництвом, яке за наявності лугових і лісових пасовищ, а також покращення кормової бази (посіву трав, коренеплодів) мало достатні умови для розвитку, особливо на Волині. Завдяки сприятливим природно-кліматичним умовам, більша частина Київської, Подільської і Волинської губерній була найбільш придатною для сільського господарства. Благодатний клімат і родючі ґрунти переважної частини краю створювали сприятливі умови для інтенсифікації землеробства, вирощування прибуткових сільськогосподарських культур: зернових, цукрових буряків, картоплі, хмелю, тютюну. Ці культури були основними продуктами продажу і сировиною для переробної промисловості.

Якщо для господарств Лісостепової зони краю вигідним було бурякосіяння і цукроваріння, то для Полісся з піщаними ґрунтами – вирощування картоплі і винокурна галузь. Винокуріння було не лише прибутковою галуззю

промисловості, але й особливою формою організації сільськогосподарського виробництва, яка мала вагоме значення в умовах Полісся, де ґрунти були малородючими і де необхідно було затрачати багато зусиль для покращення їх родючості. Вводячи до поліського землеробства картоплю, що підходила до місцевих ґрунтових умов, і, залишаючи продукти переробки, придатні для використання у розвитку тваринництва, винокуріння стало помітним фактором розвитку поліського господарювання.

Впровадження підприємництва в українських губерніях другої половини ХІХ – початку ХХ ст. відбувалося під впливом реформ 1860–70-х рр., зокрема, селянської та столипінської аграрних реформ. Основу регулювання аграрних відносин становили спільні для всіх губерній Російської імперії законодавчі акти, видані 19 лютого 1861 р. Водночас в українських губерніях діяли і три специфічні закони «Местные положения о поземельном устройстве крестьян», які розповсюджувались на різні за соціально-економічним характером регіони. Ці документи вирішували основні питання, пов'язані зі скасуванням кріпосного права: ліквідація особистої залежності селян від поміщиків, їх особисте звільнення і створення органів селянського самоуправління; наділення селян землею і визначення за неї повинностей; викуп селянських наділів.

Ґрунтуючись на ключових засадах класичної економічної теорії, основою підприємництва є приватна власність і її якісний показник, а в сільському господарстві, зокрема, власність на основний засіб виробництва – землю. В досліджуваний період найкращі умови для розвитку підприємництва мали поміщики-дворяни. Незважаючи на окремі винятки, правові норми документів реформи 1861 р. слугували, в першу чергу, інтересам поміщиків, за ними зберігалось право власності на всі належні їм землі. Однак, як відзначалося у «Маніфесті» і «Загальному положенні», поміщики зобов'язані були надати в користування селянам за встановлені повинності «присадибну осілість» і «польовий наділ для забезпечення їхнього побуту і для виконання їхніх зобов'язань перед урядом і поміщиком».

Скасування кріпосного права та проведення реформ 1860-70-х рр. спричинили зміни і в галузі торгово-промислового законодавства. Закони 1 січня 1863 р. і 9 лютого 1865 р. змінювали ставлення уряду до підприємницької діяльності, встановлювали нові для російської практики принципи безстановості і рівності всіх правоздатних громадян у заняттях торгівлею і промисловістю. Вперше 1863 р. законодавчо закріплювалось право на свободу підприємництва. У 1898 р. Законом про промисловий податок статус підприємця було відокремлено від купецького стану.

Продовженням модернізаційних процесів середини ХІХ ст був комплекс реформ, розпочатих царським указом від 9 листопада 1906 р. Стрижнем Столипінської аграрної реформи була ставка на підприємницькі здібності селянина, його особисту ініціативу та конкуренцію, які протиставлялися традиційній общинній рівності у бідності. Комплекс цих реформ був спрямований на інтенсифікацію сільського господарства на основі приватної власності на землю, зростання рівня товарності сільськогосподарської продукції.

Як свідчать результати досліджень економістів та істориків, розвиток економіки, як в цілому у Російській імперії, так і в Україні у досліджуваний період відбувався за так званою «наздоганяючою» модернізацією. Принциповою особливістю такої модернізації було зростання ролі держави, що виявлялося у встановленні державного контролю за всіма сферами економіки. Розвиток підприємництва відбувався в умовах посиленого впливу протекціоністської політики з боку держави, яка мала як внутрішні, так і зовнішні наслідки. Більшість заходів, захищали економічні інтереси помісного дворянства.

Особливе значення в процесах інтенсифікації виробництва, активізації торгівлі, а відтак і підприємництва мала політика російського самодержавства спрямована на прискорене будівництво залізничної мережі і рухомого складу. Незважаючи на всі недосконалості залізничного будівництва, було створено надійну, для того часу, транспортну мережу. Залізниці з'єднали між собою різні регіони, місця виробництва і споживання, значно полегшили, прискорили і здешевили доставку сировини і товарів, розширили ринки збуту.

Були і інші чинники. Зокрема, недостатнє нагромадження капіталів у місцевих промисловців, технічна і в цілому економічна відсталість Російської імперії, спонукали уряд вдаватися до зарубіжних інвестицій. З правового боку були створені досить сприятливі умови для припливу в Росію іноземних капіталів. Французький, англійський, німецький і бельгійські капітали захоплювали ключові позиції в кам'яновугільній, залізорудній і металургійній промисловості України. Значний вплив іноземного капіталу на розвиток української промисловості мав як позитивні так і негативні наслідки.

Розвитку підприємництва в селянських господарствах у період столипінського аграрного курсу сприяла діяльність органів місцевого самоврядування і різних структур тогочасного суспільства, зокрема, земств (у Південно-Західному краї до березня 1911 р. – губернських управ), землевпорядних комісій, мирових селянських установ, Селянського Поземельного банку, агрономічних та ветеринарних служб. Поширенню принципів підприємництва в сільськогосподарському виробництві, налагодженню більш прибуткового ведення як поміщицьких так і селянських господарств сприяла діяльність науково-дослідних закладів, різних сільськогосподарських товариств.

Таким чином, внутрішньо-політичні зміни, які відбулися у другій половині XIX ст. активізували розвиток ринкових відносин, а відтак – і підприємництва. Мав місце також вплив зовнішньополітичного чинника: економічна конкуренція Російської імперії з розвинутими державами світу вимагала модернізації як промисловості, так, і в більшій мірі, сільського господарства. У досліджуваних Київській, Подільській і Волинській губерніях виходячи з природно-кліматичних та правових умов, впливу низки політичних, економічних і наукових чинників підприємництво мало найкращі перспективи для своєї реалізації у вирощуванні прибуткових сільськогосподарських культур і переробній промисловості, особливо – цукровиробництві.

У третьому розділі – «Особливості розвитку сільського підприємництва в Київській, Подільській і Волинській губерніях» досліджено впровадження засад підприємництва в землеробстві, тваринництві і сільській промисловості.

Економічною базою розвитку ринкового сільського господарства та переробної промисловості а, відтак, підприємництва, стали, в першу чергу, великі землеволодіння підприємливих дворян, які в своїх маєтках у нових історичних умовах зуміли створити прибуткові товарні господарства. Власність на землю стала основою їх підприємницької діяльності. У Київській, Подільській і Волинській губерніях особливістю поміщицького землеволодіння була наявність великої кількості латифундій.

На початку ХХ ст. поряд зі спадковими крупними землевласниками польського походження Браницькими, Потоцькими, Сангушками з'явилися нові великі землевласники – Симиренки, Терещенки, Харитоненки, які вийшли з низів і в нових економічних умовах змогли придбати велику кількість угідь. Так, у досліджуваних губерніях за підрахунками автора у 1913 р. 870 осіб володіли земельною власністю, розміри якої перевищували 1 тис. дес. (у Київській губернії – 255 осіб, у Подільській – 256, у Волинській – 359).

Для поміщицьких господарств найбільш вигідним було вирощування зернових культур, цукрових буряків, картоплі, хмелю та заснування власних цукрових, винокурних, пивоварних та інших підприємств і млинів. Створивши конкурентно спроможні товарні господарства, вони одночасно з виробництвом сільськогосподарської продукції, вкладали свої кошти у найбільш прибуткові галузі промисловості. Поєднання виробництва сільськогосподарської продукції з її промисловою переробкою забезпечувало власникам отримання сталих прибутків. Наявність промислових підприємств сприяла кращому фінансуванню сільського господарства, яке постійно залежало від погодних умов. Водночас аграрний сектор давав необхідну сировину для цукрової, борошномельної, виноробної та інших галузей промисловості.

Відомими підприємцями були графи Бобринські, які для досягнення інтенсифікації поєднували виробництво сільськогосподарської продукції з її переробкою на власних цукрових заводах і млинах. Зокрема, О. Бобринський запроваджував кращі прийоми обробітку ґрунту та догляду за посівами цукрових буряків. Ним було придумано багато землеробських знарядь. Глибока оранка, запроваджена О. Бобринським, сприяла отриманню високих врожаїв цукрових буряків вищої якості. Він першим започаткував у своєму господарстві метод замочування насіння цукрових буряків перед посівом. На початку ХХ ст. графам Бобринським належали 5 цукрових заводів і млини у Київській губернії. Найбільшими з них були 2 заводи у містечку Сміла.

Передові на той час технології у землеробстві і переробній промисловості запроваджували у своїх господарствах графи Браницькі. Зокрема, якщо на Київщині переважала трипільна сівозміна, то в маєтках Браницьких більшість сіл вже використовували дев'ятипільля. Станом на 1913 р. графи Браницькі, володіючи великими земельними масивами, у власності мали 7 цукрових, 2 винокурних заводи і 8 парових млинів у Київській і Подільській губерніях.

Багатопрофільна підприємницька діяльність давала можливість Терещенкам отримувати сталі прибутки. Маєтки братів Миколи та Федора Терещенків відзначалися високою культурою землеробства, запровадженням багатопільної сівозміни, використанням техніки. Про ефективне і дбайливе господарювання

Терещенків свідчить і те, що поряд із землеробством вони розвивали тваринництво. Якщо в багатьох цукрозаводчиків відходи виробництва пропадали, то у Терещенків жом і патока використовувалися поряд з іншими кормами для відгодівлі худоби. Крім того, ведення тваринницької галузі забезпечувало достатню кількість гною для удобрення полів. Завдяки інтенсивному веденню сільського господарства у своїх маєтках Терещенки отримували значні прибутки, зуміли вигідно вкласти свої капітали у промислове виробництво і стати потужними виробниками цукру та іншої продукції.

Про вигідність поєднання виробництва сільськогосподарської продукції з її промисловою переробкою свідчить і господарська діяльність в маєтках північної частини Київської губернії, яка своїми ґрунтами (переважали піщані) відрізнялась від іншої її частини. Тому підприємливі власники маєтків в цих умовах найбільш вигідним напрямом господарювання практикували вирощування картоплі та винокуріння. Винокурне виробництво давало господарствам найбільший прибуток, воно було простим і практичним способом для переробки важко-транспортабельних продуктів, особливо за відсутності зручних шляхів сполучення, в продукцію більш транспортабельну і більш цінну.

Значну кількість сільськогосподарської продукції виробляли на ринок і господарства заможних селян. Про кращі зразки господарювання хуторян свідчать звіти повітових землевпорядних комісій, які періодично проводили обстеження хутірських і відрубних господарств. Так, у звіті Дубненської повітової землевпорядної комісії за 1908 р. відзначено, що з 55 обстежених хутірських і відрубних господарств 15 – «достатньо стійкі». У цих господарствах впроваджена покращена сівозміна з багаторічними бобовими культурами. Обробіток, догляд і збирання врожаю проводиться сільськогосподарськими машинами. Вирощений врожай використовувався для забезпечення сім'ї продуктами харчування, а залишки її реалізовувалися на ринку.

Принципи підприємництва змінили традиційні підходи до розвитку тваринництва. Новоформований ринок тваринництва та його продукції включав у себе не лише процеси, пов'язані з торгівлею основними сільськогосподарськими тваринами, а й розширення виробничої ролі коней. Створені конезаводи, тваринницькі ферми покращених порід худоби, овець суттєво змінили конфігурацію тваринництва, сприяли росту його продуктивності.

Як показало дослідження, на відміну від інших регіонів у Київській, Подільській і Волинській губерніях провідну роль у модернізації виробництва відігравали сільські підприємці, які власність на землю зуміли використовувати з вигодою та отримувати прибуток як у виробництві сільськогосподарської продукції, так і у промисловості. Промислові підприємства знаходилися переважно в сільській місцевості і переробляли продукцію землеробства, тваринництва, деревину та корисні копалини.

Автором підраховано, що обсяги промислового виробництва у досліджуваних губерніях зросли майже у 15,5 разів з 25 275 453 руб. у 1861 р. до 391 319 127 руб. у 1911 р., переважно за рахунок сільської переробної промисловості. Обсяги промислового виробництва в губерніях краю зростали переважно за рахунок цукрової, винокурної і борошномельної галузей, які в

умовах краю були найбільш вигідними для виробничої діяльності. Помітно зростала продуктивність праці. Продукція цукрової, винокурної і борошномельної галузей становила найбільшу частину в загальному обсязі промислового виробництва губерній краю (78,2% або 19 786 061 руб. у 1861 р., 81,6% або 164 539 774 руб. у 1901 р. і 93,2% або 364 941 448 руб. у 1911 р.). Більше половини загального фабрично-заводського виробництва Київської, Подільської і Волинської губерній складало виробництво цукру.

Характерними ставали нові організаційні форми виробничої діяльності: створення пайових товариств, акціонерних компаній, монополій, що урізноманітнювало підприємницьку діяльність. Із середини 1860-х рр. підприємці у цукровій промисловості для нарощування потужностей і виживання у конкурентній боротьбі почали створювати пайові товариства. Так, у 1913-1914 рр. за підрахунками автора зі 148 цукрових заводів, які працювали у досліджуваних губерніях, власниками 93 (майже 70 %) – були товариства. У 1887 р. на з'їзді цукрозаводчиків у Києві було створено цукровий синдикат.

Уміння постійно шукати економічну вигоду було характерним для товариств, у чий власності перебувало декілька цукрових заводів. Значні прибутки отримували підприємці, яким вдалося створити потужні механізовані підприємства, запровадивши більш прогресивну для того часу технологію виробництва. Так, за відомостями 1913 р. Тульсько-Черкаське Товариство цукрових заводів, в які входили Черкаський завод Київської, Тульський – Тульської; Михайлівський і Воронезький – Чернігівської губерній та Боровський лісопильний завод Могилівської губернії – було найбільшим виробником цукру не тільки у Південно-Західному краї. Зокрема, на Черкаському рафінадному заводі річне виробництво становило понад 8 млн. руб. – це майже стільки, скільки виробляли 13 цукрових заводів Волинської губернії 1895 р. На заводі працювало 2 800 робітників у три зміни. Прибутковому веденню виробництва сприяла злагоджена робота підприємців. До складу правління Товариства входили: Б. і В. Ханенки, Н. і Ф. Терещенки та М. Шестаков.

Великими обсягами виробництва відзначалося Товариство Корюківських цукрових заводів, в яке входили Лебединський – у Київській, Корюківський і Орловсько-Спаський – у Чернігівській і Заливанщинський – у Подільській губерніях. Олександрівському Товариству цукрових заводів належали Матусовський і Райгородський – у Київській, Новоселецький – у Волинській, Старинський – у Полтавській, Одеський – Херсонській губерніях. До складу правлінь обох товариств входили: С. Рафалович, А. Френкель, А. Покотілов, А. Гольденберг, А. Добрий.

У Подільській губернії підприємницький хист, вміння отримувати прибутки виявляли Товариства Хреновецького і Вендичанського, Тростянецького, Могилянського цукрових заводів, яким належало по два заводи. Великі капітали у цукровиробництві отримували також Товариства цукрових заводів: Ялтушковського, Гніванського, Городоцького, Красносілківського. До складу правління входили: М. Зайцев, Л. Френкель, А. Бродський.

Характерною особливістю діяльності найбільш підприємливих промисловців цукрової галузі краю було те, що вони брали участь у роботі правлінь кількох

Товариств цукрових заводів. Зокрема, М. Зайцев був членом правлінь Товариств цукрозаводів: Григорівського – у Київській; Вище-Олчедаївського, Барського, Калинівського, Ялтушковського – у Подільській губерніях; Б. Зайцев – Барського й Калинівського – на Поділлі; Л. Френкель – Джуринського, Вище-Олчедаївського, Калинівського, Ялтушківського – у Подільській губернії; А. Френкель – Корюківського, Олександрівського, Степанецького – на Київщині; М. Гальперін – Ходорківського, Бугаївського, Скоморохівського – також на Київщині; К. Ярошинський – Гніванського, Корделівського, Чарноминського – у Подільській губернії;

Винокуріння також становило важливу статтю прибутків підприємців Київщини, Поділля і Волині. На відміну від цукрової промисловості, у винокурній – була велика кількість дрібних підприємств. Прибуткові заводи (середні в галузі з кількістю робітників 20 – 45) створили: у Київській губернії – К. Балашова (Байбузи Черкаського повіту), Л. Куценогий і М. Шпільберг (Іваньки Уманського повіту), Ф. Росцишевський (Косари Чигиринського повіту), С. Мерінг (Овечаче Бердичівського повіту); у Подільській губернії – княгиня М. Щербатова (Немирів Брацлавського повіту), А. Алтман (Ладижин Гайсинського повіту), князь О. Орлов (Чечельник Ольгопольського повіту), К. Раллі (Браїлів Вінницького повіту).

Вирощування зернових та необхідність забезпечення борошном і крупами, зростаючі харчові потреби населення створювали умови для розвитку борошномельної промисловості, яка стала досить прибутковою для підприємців. Найбільшим був млин у Києві Акціонерного Товариства, в склад правління якого входили: Л. Бродський, А. Бродський, А. Гольденберг. У Погребищах Бердичівського повіту ефективну роботу парового млина забезпечувало правління Акціонерного Товариства у складі Я. Вальденберга та І. Бермана. По 600 – 800 тис. пудів зернових щорічно перемелювали млини: у Київській губернії – Н. Головчинера (Турбово Бердичівського повіту), К. Красномовид (Красномовид Бердичівського повіту); у Подільській губернії – С. Авербуха (Сокоlecь Брацлавського повіту), Н. Оржевської (Н. Чорторія Новоград-Волинського повіту). У цій галузі поряд з великими млинами, які оснащували машинами, що діяли за допомогою пари, продовжували працювати велика кількість дрібних, які використовували енергію води і вітру, живу тяглову силу.

Дослідження архівних документів свідчить про те, що в кожній губернії, виходячи з її специфічних умов, поряд з розвитком підприємництва у цукровій, винокурній і борошномельній промисловості, які займали провідне місце в другій половині XIX ст. – на початку XX ст., відбувався розвиток різних його форм в інших галузях виробництва. У Київській губернії працювало більше, ніж в інших губерніях, механічних і чавуноливарних заводів, які мали і більші обсяги річного виробництва. Специфікою Подільської губернії були підземні розробки фосфоритів. У Волинській губернії підприємці великі обсяги виробництва досягли у лісорозробній, деревообробній, скляній, фарфоровій, цементній, паперовій і пивоварній промисловості.

Поряд із процесом зростання великих механізованих підприємств у досліджуваних Київській, Подільській і Волинській губерніях у пореформений

період переважна більшість підприємств була дрібною, не достатньо механізованою, розташовувалась у селах і містечках краю. У 1888 році кустарно-ремісничє виробництво як галузь було визнане Державною радою, яка визначила необхідність передати його у відання Міністерства державного майна при Департаменті землеробства і сільської промисловості.

Представники різних станів і етносів намагалися налагодити власне прибуткове виробництво. Ці тенденції переважали і на початку ХХ ст. Так, у Волинській губернії 1901 р. понад 68 % промислових підприємств налічували до 5 робітників, у Подільській – понад 80 %. Великі капіталістичні підприємства цих губерній були переважно в цукровій галузі, але вони склали лише 1 % від загальної кількості.

Характерною рисою кустарних промислів краю було те, що вони в основному були спрямовані на виготовлення виробів, які задовольняли необхідні потреби місцевого ринку. Найбільший розвиток у краї отримали такі групи промислів, як обробка волокнистих речовин (ткацький, килимовий, шерстобитний); дерева (бондарний, посудний, колісний, стельмашний); шкіри (чоботарний, шкіряний і шорний); металу (ковальський, слюсарний, виготовлення сільськогосподарських знарядь); глини (гончарний, цегляний, черепичний); каменю (жорновий, каменотесний); виготовлення одягу (кравці, шевці, шапкарі); лісові промисли (дьюгтярний, лісопильний, корчувальний). Враховуючи великий попит на будівельні матеріали і маючи певну підтримку земств, кустарі налагоджували виробництво цегли і черепиці. Особливо активно така робота проводилася в Київській губернії. Якщо на початок 1913 р. в губернії працювали 9 кустарних цегляних заводів і 43 кустарних майстерні з виробництва цементної черепиці, то протягом року виникло 13 нових цегляних заводів і 30 черепичних майстерень.

Підводячи підсумок відмітимо, що в досліджуваній період у Київській, Подільській і Волинській губерніях важливим чинником прискорення економічного розвитку стало сільське підприємництво. Найбільш прибутковим було вирощування зернових культур, цукрових буряків, картоплі, хмелю та цукрова, борошномельна і винокурна галузі промисловості. Локомотивом інтенсифікації виробництва виступали сільські підприємці – переважно поміщики, купці, заможні селяни. Основою економічного розвитку було велике землеволодіння підприємливих поміщиків, які опанували ефективний метод господарювання – поєднання сільськогосподарського та промислового виробництв. На початку ХХ ст. значну частину продукції виробляли на ринок і селянські господарства, опановуючи «премудрості» конкурентної боротьби й уміння отримувати прибуток.

У четвертому розділі – «Фактори сприяння розвитку сільського підприємництва» розглянуто зміни у внутрішній і зовнішній торгівлі, розвитку кредитно-банківської системи, селянську кооперацію.

Найбільш суттєві зміни в торгівлі відбулися в останній чверті ХІХ – на початку ХХ ст. у зв'язку з нарощуванням обсягів виробництва капіталістичної промисловості і сільського господарства, створенням монополій, збільшенням кількості найманих робітників, які втратили самостійне господарство, і

зростанням у залежності від цього товарних потреб населення. В цих умовах все більшого значення набувала стаціонарна торгівля, як найважливіша форма внутрішньої торгівлі. Розширювалася мережа стаціонарних закладів. За характером діяльності заклади стаціонарної торгівлі того періоду можна розділити на такі групи: а) акціонерні компанії, фірми і торгові дома; б) гастрономи та універмаги; в) постійно діючі торгівельні виставки; г) крамниці і лавки; д) ларьки, рундуки (будки), столи і навіси; е) місця на вулицях і майданах з переносним обладнанням; є) заклади харчування (ресторани, столові, буфети). Стаціонарні заклади вели як оптову, так і оптово-роздрібну та роздрібну торгівлю.

Концентрація виробництва і капіталів, створення і функціонування монополій, які проникали і в торгівлю, активізувало підприємницьку діяльність, урізноманітнювало її форми. Оскільки прибутки в торгівлі значно перевищували прибутки промислових підприємств, монополісти намагалися зайняти ключові позиції на внутрішньому і зовнішньому ринках. Вони активно включалися в торгову діяльність. Підприємці з великими капіталами створювали торгові монополії і торгові фірми, акціонерні компанії, торгові дома, багатопрофільні універмаги і гастрономи.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. помітно розширився товарний асортимент, поглибилася спеціалізація торгівлі, зріс товарообіг, що свідчило про розвиток підприємництва. У Київській, Подільській та Волинській губерніях відбувався територіальний розподіл торгових оборотів сільськогосподарської продукції та виокремилось кілька центрів торгівлі – Київ, Бердичів, Житомир, Проскурів, Ровно. Велика роль належала реалізації продовольчих товарів, хоча їх асортимент був невеликий. Провідне місце належало хлібній торгівлі, яка здійснювалася шляхом оптового збуту зерна та продажу хлібобулочних і макаронно-круп'яних виробів. Монополісти намагалися отримувати якомога більші прибутки у торгових операціях із зерном. Вони закупляли хліб в зерні у поміщицьких і селянських господарствах як безпосередньо так і через своїх багаточисленних агентів і комісіонерів. Надприбутки отримували підприємці і в торгівлі цукром, попит на який постійно зростає. Особливо прибутковою була торгівля алкогольними напоями. У зв'язку з цим царський уряд запровадив з 1895 р. монополію на продаж спирту і горілчаних виробів. Піднесенню підприємництва сприяла біржова торгівля.

Поряд з процесами монополізації значну роль продовжували відігравати дрібні торгівельні заклади зі старими формами організації торгівлі. Наявність значної кількості таких закладів свідчила про діяльність великої кількості дрібних підприємців, які заради отримання мізерних прибутків доставляли самі необхідні товари у сільську місцевість. Помітну роль продовжували відігравати ярмарки, на яких не лише реалізовувалася продукція, а й одночасно формувалися партії сировини та сільськогосподарської продукції для експорту.

Функціонування банківських і кредитних установ в Київській, Подільській і Волинській губерніях мало свої особливості і було спрямовано на розвиток сільськогосподарського виробництва та підприємництва у цьому важливому секторі. У цих губерніях діяли 9 відділень Державних банків, 13 відділень Комерційних банків, 17 відділень Торгово-промислових банків, 13 відділень

інших банків і 134 Товариства взаємного кредиту. Зокрема, у Києві діяла контора Держбанку, у містах Вінниці та Житомирі були відкриті його відділення. Київська, Подільська і Волинська губернії належали до 11 губерній, в яких було відкрито перші відділення Селянського поземельного банку, які здійснювали значну кількість угод, внаслідок чого значна площа земель перейшла до рук селян.

Впровадженню товарно-грошових відносин, підприємництва, прискоренню капіталізації селянських господарств сприяла система дрібного кредиту. Так, з 1875 р. у Білій Церкві (Васильківський повіт) функціонував селянський банк графині М. Браницької. У 1888 р. в 4 із 12 повітів Київської губернії функціонувало 57 селянських банків. (у Київському – 2, Звенигородському – 42, Канівському – 5, Уманському – 8). У губернії також діяли ощадно-позичкові товариства. Зокрема, в Немиринцях Бердичівського повіту у маєтку княгині О. Кудашової, в Антонівці Сквирського повіту, в Борщагівці Київського повіту, в Таганчі і Таращі Канівського повіту.

Упродовж 1906-1916 рр. активізувався кооперативний рух на селі. Відбувалося формування трьох головних видів селянської кооперації: споживчої, кредитної і сільськогосподарської. Водночас селянин-господар міг бути членом трьох кооперативних товариств відразу, або ж просто скористатися їхніми послугами. Незважаючи на те, що в українському селі приватновласницькі тенденції переважали над колективними, брак землі і реманенту, низька кредитоспроможність окремого селянського господарства, необхідність виживання в конкурентній боротьбі з великим капіталом примушувала селян об'єднуватись в кооперативи. У губерніях Правобережної України особливо активно розвивалася кредитна кооперація у вигляді ощадно-позичкових і кредитних товариств. Кредитні товариства вели боротьбу з торговим посередництвом і лихварями. Вони виступали посередниками у земельних операціях купівлі, продажу, оренди; брали участь в налагодженні збуту сільськогосподарської продукції і ремесла, постачанні своїм членам сільськогосподарського інвентаря, будівельних матеріалів, насіння тощо.

Дещо повільніше у досліджуваних губерніях розвивалася сільськогосподарська кооперація. Найбільшого поширення набули сільськогосподарські товариства, зразковий статут яких було ухвалено урядом 1908 р. Напрями діяльності кооперативів певною мірою співпадали з економічною спеціалізацією регіону з виробництва товарного зерна, цукру та хмелю. Були розповсюдженими операції комісійного характеру та торгове посередництво. Кооперативні організації часто мали підприємства, де переробляли продукцію селянських господарств - членів кооперативу, після чого вона йшла на продаж. Представляє інтерес діяльність Вязівського сільськогосподарського товариства Черкаського повіту. У 1912 р. в господарствах членів товариства було відкрито 10 показових полів з посівом зернових, коренеплодів і трав. Товариство завідувало прокатною станцією сільськогосподарських знарядь, парувальним пунктом худоби, було посередником по поставках цукрових буряків Городищенському цукровому заводу.

Таким чином, перетворення у зовнішній і внутрішній торгівлі, пов'язані з їх характером, формами та напрямками активізували розвиток сільської приватної ініціативи. Важливим фактором економічного розвитку ставала кредитно-банківська система яка помітно впливала на стан підприємництва і сама стала сферою реалізації підприємницької ініціативи. Розвитку селянських господарств на засадах підприємництва сприяли сільські кооперативні об'єднання.

У п'ятому розділі – «Сільські підприємці: соціально-етнічна характеристика» досліджено зміни в чисельності сільських підприємців, етнічний склад та їх вклад у соціально-економічний розвиток краю.

Скасування кріпосного права у 1861 р. та наступні реформи для усіх верств тодішнього суспільства стали тим чинником, який спонукав пристосуватися до нових реалій, трансформації економічного мислення, перебудови характеру господарювання. У сферу підприємницької діяльності втягувалися найбільш підприємливі, працьовиті та матеріально спроможні люди з різних верств тогочасного суспільства.

В умовах досліджуваних Київської, Подільської і Волинської губерній провідну роль в інтенсифікації виробництва в землеробстві, тваринництві та переробній промисловості займали сільські підприємці, чисельність яких зростала. Соціальною основою формування підприємців були поміщики, які перейшли на ринкові методи господарювання; купці, чумаки, скупники, сільські лихварі, які в дореформений період накопичили капітали; кустарі, заможні селяни, які зуміли пристосуватися до нових умов.

Найбільш підготовленим до ринкових відносин було купецтво. Тому в пореформений період купці завдяки фінансовій спроможності, підприємницькому хисту, досвіду у комерційних справах не тільки активно скуповували збанкрутілі поміщицькі підприємства та модернізували їх, а й засновували багато нових. Незважаючи на пріоритети і можливості дворянства, купці з середини ХІХ ст. вийшли на лідируючі позиції у підприємницькій діяльності. Зокрема, цукровими магнатами купецького походження стали М. і Ф. Терещенки, І. Харитоненко, Л. Бродський, М. Хряков, К. Фішман, І. Зайцев, М. Закс та ін.

Скасування кріпосного права створило передумови для масового переходу селян до лав підприємців. Незважаючи на те, що протягом пореформеного періоду зберігалися значні відмінності в правовому становищі різних груп селян (поміщицьких, державних, чиншових), селянство, хоча і повільно, особливо в перші десятиліття після реформи, включалося в ринкові відносини. Заможні селяни, що викупили землю і, маючи власні матеріальні засоби, господарювали на принципах підприємництва. Чимало виявилось й таких, хто займався розвитком дрібної промисловості. Середняки були дрібними власниками, орендарями, вели господарство на невеликих ділянках землі, працюючи самотужки і з допомогою своєї родини.

Актуальними для Київської, Подільської і Волинської губерній були етнічні аспекти підприємницької діяльності. Роль етносів у широкому спектрі підприємницької діяльності була різною, неоднозначною і залежала від політики держави. Серед українців був незначний прошарок підприємців. З метою зменшення впливу польських поміщиків Російський уряд взяв курс на інтенсивну

русифікацію Південно-Західного краю. Урядовцям, дворянам та поміщикам центральних губерній Росії були надані особливо пільгові умови придбання у власність і орендування земель у цьому регіоні.

Так, російським поміщикам Балашовим належало понад 500 тис. дес. землі. Зокрема, К. Балашовій належали два найбільші маєтки – Шпиківський (11,8 тис. дес.), куплений нею із кращим у Подільській губернії цукровим заводом та Мошногородищинський (43,6 тис. дес.) у Київській губернії, що перейшов їй у спадок від дядька, князя С. Воронцова. Розвитку господарства сприяли високі прибутки, які одержували від 2-х винокурних, 2-х цегляних, лісопильних, пивоварних і побудованого у 1876 р. цукрового заводу. На підприємствах і в маєтках використовувалася дешева робоча сила малоземельного селянства, якого у цих місцевостях було достатньо.

Активну роль в економічному житті України другої половини ХІХ — початку ХХ ст. брало російське дворянство іноземного походження – Сан-Дonato, Вітгенштейни, Гуттен-Чапські, Броель-Плятери, Шембеки, Ніроди, Гейдени, Морстіни, Штейнгелі, Врангелі, Масси, Мекки та інші. У переважній більшості вони мали земельні володіння і у своїх маєтках найбільш поширеними видами підприємницької діяльності були винокуріння і помел зерна.

У досліджуваній період існувала проблема взаємовідносин російської влади і польської шляхти. Вона особливо виявлялась у вирішенні питань щодо її легалізації, перерозподілу земельної власності та різних обмежувальних заходах. Але, незважаючи на заборони і навіть репресивні заходи, частка польського елемента у підприємницькій діяльності в губерніях Південно-Західного краю залишалася значною. Серед власників цукрових, винокурних заводів та млинів значне місце займали підприємства великих польських землевласників: Браницьких, Потоцьких, Сангушків, Ярошинських, Радзивіллів, Шленкерів. Багатогранною була діяльність відомих подільських промисловців і громадських діячів К. Бушинського, С. Дерсевіля, Е. Маньковського, О. Тишкевича, А. Урбанського, Т. Грохольського, З. Грохольського. В умовах обмеження можливості господарської діяльності поляків, переконливими є численні факти вмілого господарювання дрібних сільських товаровиробників. Російська держава заохочувала колонізацію поляками малородючих земель Волинської губернії. Більшість з них отримувала свої наділи в місцях із заболоченими або піщаними ґрунтами.

Незважаючи на обмеження Російським царизмом загальнолюдських прав та економічних можливостей євреїв, особливою підприємницькою активністю відзначалися представники єврейського етносу. Відомими підприємцями стали Бродські, які володіли великими капіталами і багатьма високопродуктивними підприємствами. У Київській губернії великі обсяги виробництва мали тютюнові фабрики Когенів (Київ), А. Зарицького (Черкаси), Х. Мар'яновського (Умань), Н. Гробівкера (Бердичів). Про особливе вміння представників єврейського етносу використовувати природні умови та інші фактори для отримання вигоди, зокрема прибутку, свідчить їх переважна більшість серед власників лісопильних та інших

деревообробних підприємств Волині. Так, Х. Готтесману належало 4 лісопильні заводи, його брату Я. Готтесману з сином заводи в Овруцькому і Житомирському повітах; А. Графману – 2 лісопильні заводи в Житомирському повіті.

Німецька колонізація у другій половині ХІХ ст. губерній Правобережної України, особливо Волинської, мала виразно аграрний характер, хоча й певна кількість німців була зайнята і в промисловості. Масовому переселенню німців на територію регіону сприяли значні пільги, які надавав їм царський уряд, сподіваючись послабити польський економічний вплив. Переважаючою формою землекористування німців була оренда землі, хоча вони всіма силами старалися придбати землю у власність. Площа німецького землеволодіння швидко зростала, що змушувало владні структури приймати відповідні законодавчі обмеження.

На початку ХХ ст. німецьке землеволодіння було на третьому місці після польського та російського. Як свідчить тогочасна статистика земельні ділянки німців – власників у більшості були розмірами до 50 дес. Серед великих землевласників краю німців було небагато. Заможними землевласниками були родини Арндтів, яким належало в Житомирському і Новоград-Волинському повітах 3 507 дес. землі, Г. Рейну в Острозькому повіті – 3579 дес., Ф. Банауту в Ровенському повіті – 6 601 дес. Дещо раніше у другій половині ХІХ ст. найбільше маєтків у різних повітах губернії мав В. Рау загальною площею – 22 387 дес. Господарства німців вирізнялися кращою технічною осначеністю, раціональним використанням земельних угідь, прогресивними технологіями у землеробстві та тваринництві

В умовах краю помітна роль німців у розвитку лісорозробної, деревообробної, суконної, паперової, борошномельної, пивоварної промисловості. Використовуючи наявні ліси, підприємливі німці займалися лісорозробками, засновували лісопильні заводи та різні деревообробні підприємства. Зокрема, В. Рау належали 3 лісопильні заводи в с. Козин, с. Оршів та містечку Степань Ровенського повіту; А. Кендау – лісопильний завод у с. Плоска Дубенського повіту; купцеві Альбрехту – такий же завод в с. Касареві того ж повіту. Велике лісопереробне підприємство німецької фірми «Вольф Герман» було розташоване поблизу Романова Новоград-Волинського повіту. Виготовлені матеріали відправляли до Данцига. Зрозуміло, що такі масові лісорозробки залишали значні площі вирубаного німцями лісу, що без наступного відтворення мали складні наслідки для лісових багатств Волині.

У пореформений період російський царизм здійснив ряд заходів щодо переселення на Волинь, Поділля та Київщину чехів. Чеські колоністи, займаючись в основному сільським господарством, досить швидко налагодили ремісниче виробництво і торгівлю. Їхнє господарювання було на значно вищому рівні, вважалося зразком для запозичення місцевим селянством. Господарська активність чехів, а також сприятливі природно-кліматичні умови, у великій мірі, зумовили інтенсивний розвиток хмелярства, особливо на Волині. Вирощування і переробка хмелю, а відтак пивоваріння стали прибутковою галуззю, в якій працювало багато підприємливих людей.

У досліджувані роки значним суспільним явищем ставала громадська діяльність сільських підприємців. Найбільш традиційними формами участі

підприємців Київщини, Поділля і Волині у суспільному житті було благодійництво, меценатство. Підприємці краю робили пожертвування на суспільні потреби: розвиток освіти, науки і культури, охорони здоров'я, проявляли турботу про сиріт, інвалідів і бездомних.

Таким чином, зміни в економічних відносинах цілком закономірно спричинили зміни у соціальній структурі населення, зумовили подальшу диференціацію суспільства, кардинальну зміну верств і станів феодального суспільства і появу нових. Переважно поміщики, купці і селяни формували нову соціально-економічну структуру – підприємців, які наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. стають найвпливовішою частиною суспільства і рушійною силою економічного розвитку. Позитивно вплинула на розвиток сільського господарства промисловості і торгівлі інтеграція в систему економічних відносин у Київській, Подільській і Волинській губерніях поляків, німців, чехів, а також місцевих євреїв. У досліджувані роки значним суспільним явищем ставало благодійництво і меценатство.

У **висновках** дисертації узагальнено основні результати проведеного дослідження.

1. Теоретико-методологічною основою дисертації є принципи та методи, що ґрунтуються на вимогах об'єктивного та всебічного аналізу сутності підприємництва, ролі підприємців на регіональному рівні, зокрема, в Київській, Подільській і Волинській губерніях. Врахування плюралістичних позицій у підході до наукового узагальнення напрацьованих результатів дозволило розглянути період з 1861 по 1914 рр., як специфічний період вітчизняної історії, що супроводжувався змінами загальних напрямків внутрішньої політики. Водночас його цілісність визначали процеси, пов'язані з становленням ринкової економіки, зокрема, вільними переміщеннями товару, у тому числі й робочої сили, приватною власністю на засоби виробництва, включаючи сільськогосподарські угіддя, конкуренцію, госпрозрахунок, систему кредитування тощо. Закони 1863, 1865 та 1898 р. вводили принцип рівності представників усіх верств населення у підприємницькій діяльності, закріплювали юридичний статус підприємців.

2. Аналіз історіографічної традиції проблеми розвитку сільського підприємництва у 1861- 1914 рр. дає підстави констатувати про фрагментарність розгляду теми в історіографії. Вітчизняними та зарубіжними вченими напрацьовано масив наукової інформації, який стосувався проблем сільського господарства (поземельних відносин, землеволодіння і землекористування, соціально – економічних змін у середовищі селянства) тощо. Становлення підприємництва та діяльність підприємців розглядалося без урахування системного характеру цього явища, поза баченням факторів суспільно – політичного і соціально – економічного розвитку України у складі Російської імперії.

3. Джерельна база даного дослідження представлена архівними та опублікованими матеріалами і складається з таких груп: документи державних архівів України й Російської Федерації; законодавчі акти, довідкові та статистичні видання державних установ і земств; матеріали тогочасної періодичної преси. Використані джерела дозволили з'ясувати особливості розвитку трьох

українських губерній (Київської, Подільської, Волинської). Цей регіон відрізнявся від губерній Лівобережжя та Півдня України, як історією свого попереднього розвитку, так і географічно – кліматичними умовами, національним та соціальним складом населення, традиціями, рівнем економічного розвитку та політичними процесами, які відбувалися на його теренах. Усі ці фактори зумовили особливості аграрних відносин та політико – правового регулювання економічної діяльності. У російському законодавстві чітко простежувалися відмінності соціально – економічних, політичних, культурних і історичних традицій в Правобережній Україні порівняно з іншими регіонами, приєднаними від Речі Посполитої до Російської імперії.

4. Опрацювання наукових матеріалів дозволяє стверджувати про закономірність та еволюційність розвитку саме сільського підприємництва у регіоні України, який включав Київську, Подільську і Волинську губернії. Дослідження природно – кліматичних передумов підприємництва засвідчує, що вказані губернії були придатними для інтенсивного розвитку сільського господарства. Вигідні природно – кліматичні умови сприяли вибору оптимальних форм виробничої спеціалізації, органічного поєднання ролі тваринництва і рослинництва, співпраці сільського господарства та промисловості. У досліджуваних губерніях вироблялася кількість сільськогосподарської продукції, яка дозволила покривати споживчі потреби населення, а також торгувати нею на зовнішніх ринках. Значні обсяги бурякового, зернового виробництва та вирощування картоплі, хмелю сприяло розвитку цукрової, борошномельної, винокурної промисловості. Наявність лісів і корисних копалин надавали можливість розвивати лісорозробне, деревообробне, скляне, фарфорове, паперове, цегляне і черепичне виробництво у сільській місцевості.

Зміни у правовому становищі станів українського суспільства привнесені реформою 1861 р., у свою чергу, сприяли розвитку сільського підприємництва. Нові форми громадської самоорганізації селянства, зміни у формах землеволодіння і землекористування (подвірна і сімейна) створювали вагомні переваги для розвитку підприємливості селян. Урядом Російської імперії було ухвалено низку законодавчих актів, які склали правове підґрунтя підприємництва. Зокрема, ліквідовувалися обмеження у торгово-промисловій діяльності, послаблювалося оподаткування, унормовувався митний збір.

Економічні реформи (фінансова, митна, податкова), зміни на залізничному транспорті суттєво вплинули на розвиток підприємництва. Політика заохочення припливу іноземного капіталу, як у промисловість так і сільське господарство, створення іноземних компаній значно пожвавило клімат підприємництва, сприяла технічній модернізації сільського господарства. Столипінський аграрний курс забезпечив передумови для активізації селянської приватної ініціативи. Цьому сприяла діяльність органів місцевого самоврядування, губернських управ, земств, земельпорядних комісій, агрономічних та ветеринарних служб, банківських установ. Поширенню принципів підприємництва в сільськогосподарському виробництві сприяв розвиток науково-дослідної діяльності.

5. Впровадження підприємництва у провідних галузях сільського господарства мало свої особливості та пріоритети. Підприємництво сприяло удосконаленню

технології виробництва, підвищенню продуктивності як рослинництва, тваринництва так і переробної промисловості. Базовою економічною передумовою розвитку підприємництва на Київщині, Поділлі та Волині була власність на землю. Наприкінці 1860-х років докорінно змінилася соціальна палітра серед землевласників. Руйнування натурального господарства, прискорений розвиток товарно – грошових відносин спонукав підприємців створювати прибуткові товарні господарства. Особливістю великого землеволодіння краю була наявність значної кількості латифундій. За нашими підрахунками у даному регіоні крім спадкових крупних землевласників з'являлися нові великі власники земельних угідь.

Характерною рисою економічної поведінки підприємців було отримання прибутку від вирощування та переробки найбільш вигідних в умовах краю сільськогосподарських культур деревини і корисних копалин вкладання капіталів у різні виробництва, впровадження передових технологій обробітку ґрунтів, догляду за посівами, розвитку тваринництва. У досліджувані роки почали з'являтися господарства у яких поєднувалося виробництво і переробка сільгосппродукції, що забезпечувало власникам отримання сталих прибутків. Розвиток конкурентного підприємницького середовища впливав на характер сівозмін – оптимізації і раціоналізації площ посівів. Вигідними ставали взаємообумовлені пропорції між обсягами площ під кормові і технічні культури, а також виробництво продукції, на яку зростав попит на ринку.

Складовими підприємницького успіху землевласників Київської, Подільської, Волинської губерній Бобринських, Браницьких, Балашових, Терещенків, Потоцьких, Сангушків, Радзивілів і Ярошинських стало запровадження передових на той час технологій у землеробстві, тваринництві і переробній промисловості. В умовах краю вони зуміли знайти найбільш прибуткові види господарської діяльності – вирощування зернових, цукрових буряків картоплі і цукрова, борошномельна та винокурна промисловість.

У хутірських і відрубних господарствах, де поєднувалися функції власності, праці та управління в одній особі, забезпечувалася підприємницька діяльність селян, ефективно введення сільського виробництва. Селянські господарства, засновані на приватній власності, мали значні стимули для підвищення продуктивності праці, господарського ставлення до землі, були пристосованими до функціонування за умов ринку.

6. Сільське підприємництво було тісно пов'язаним з усім комплексом ринкових перетворень, включаючи і ті зовнішні чинники, що впливали на його розвиток. Встановлено, що на відміну від інших регіонів у Київській, Подільській і Волинській губерніях провідну роль у розвитку великої промисловості відігравали сільські підприємці. Обсяги промислового виробництва зростали за рахунок сільськогосподарського виробництва, і особливо галузей найбільш вигідних для промисловості. Продукція цукрової, винокурної, борошномельної галузей становило найбільшу частину загального обсягу промислового виробництва.

Наприкінці XIX ст. різновидом підприємництва виступали об'єднання виробників – пайові товариства, синдикати цукрозаводчиків і борошномелів, які являли собою монопольні структури для контролю за ринком продукції. Важливою підприємницькою рисою власників заводів і фабрик було намагання

удосконалювати і розширювати виробництва у тих місцях, де були вигідні умови збуту готової продукції та наявність сировини. Внаслідок з'явилися нові сільські виробництва.

У досліджувані роки відбулися зміни у формах, методах і напрямках розвитку приватної ініціативи у сільському ремісництві та кустарних промислах. Сільська промисловість займала власну соціально-економічну нішу. Характерною рисою кустарних промислів Київської, Волинської, Подільської губерній було те, що вони в основному задовольняли необхідні потреби місцевого ринку. Серед усієї групи промислів провідними галузями були передусім ткацьке, гончарне, деревообробне, чоботарське виробництво.

7. Особливістю розвитку сільського підприємництва було його базування на низку соціально-економічних факторів, які склалися в досліджувані роки. Перетворення у зовнішній і внутрішній торгівлі, пов'язані з їх характером, формами та напрямками, активізували розвиток сільської приватної ініціативи. У Київській, Подільській і Волинській губерніях відбувся територіальний розподіл торгових оборотів сільськогосподарської продукції та виокремилося кілька центрів торгівлі – Київ, Бердичів, Житомир, Проскурів, Рівне. Підприємці створювали торговельні фірми, розширювали обсяги комерційної діяльності. Значну роль продовжували відігравати ярмарки. Тут не лише реалізовувалася продукція, а й одночасно формувалися партії сировини та сільгосппродукції для експорту. Піднесенню підприємництва сприяла біржова торгівля, як оператор продажу сільськогосподарської продукції.

Проведена урядом фінансова реформа започаткувала організацію кредитно – банківської системи, на яку покладалося завдання забезпечення капіталізації прибутків та надання кредитно – банківських послуг. Крім великих банків у регіоні відкривалася низка приватних банківських домів і контор, формувалася нова система іпотечного кредиту. Активізації підприємництва селян сприяла кооперація, яка існувала в трьох основних формах: споживча, сільськогосподарська і кредитна. В губерніях краю найбільш активними були кредитні товариства, які виступали посередниками у земельних операціях, у налагодженні збуту сільгосппродукції.

8. Масштаби соціальної преференції сільських підприємців розширювалися по мірі модернізаційних змін у Російській державі впродовж 1861 – 1914 рр., здатності тієї чи іншої верстви адаптуватися до нових економічних умов. Соціальний склад сільських підприємців характеризувався збільшенням числа вихідців з різних верств тогочасного суспільства, а також іноземців. Доволі широкою була соціальна основа формування цієї верстви. Особливістю підприємців була їх неоднорідність, різні рівні впливу на управлінські процеси, особливості входження в економічну діяльність тощо. Специфіку мав перехід селян до лав підприємців.

Різняться етнічні аспекти підприємницької діяльності. Роль етносів у широкому спектрі підприємницької діяльності досліджуваних губерній залежала в значній мірі від політики держави. Серед українців був незначний прошарок найбільш активної підприємницької сили. Особливу палітру економічного життя створювали господарства поляків, німців і чехів. Євреї визначали економічне обличчя ряду міст, містечок, сіл регіону.

9. У досліджувані роки значним суспільним явищем ставала громадська діяльність сільських підприємців. Найбільш традиційними формами участі підприємців у суспільному житті було благодійництво і меценатство. Поширеними напрямками благодійної діяльності було жертвування коштів на відкриття навчальних закладів, організацію притулків, облаштування лікарень, організацію сільськогосподарської дослідної справи тощо.

На основі проведеного дослідження можна запропонувати **низку рекомендацій**. Серед перспективних напрямків дослідження проблеми слід виокремити як історичні, так і економічні та соціологічні розвідки.

Потребують подальшого аналізу регіональні особливості розвитку підприємництва, ефективні форми господарської діяльності, напрями громадської діяльності підприємців, етнічної складової цього явища. Уроки розвитку вітчизняного підприємництва в історичній ретроспективі мають слугувати настановою для політиків, громадськості у їхній діяльності, аби забезпечити українське суспільство від ціннісних перекосів.

Підприємницьку діяльність досліджуваного історичного періоду характеризують як позитивні результати так і негативні сторони. У зв'язку з цим автор привертає увагу до вічної проблеми: у гонитві за матеріальним не втратити духовні начала. А саме підприємництво і є тією сферою діяльності людини, коли щоденно потрібно робити вибір між добром і злом. Як і в минулому, так і сьогодні створити матеріальні блага, не нашкодивши Природі і людям, досить складно. Але в тому і полягає обов'язок підприємців ХХІ ст. використати уроки минулого і на новому етапі шукати «золоту середину» у своїй діяльності, не переступити межу, за якою може йти руйнація. Непорушними повинні залишатись вічні істини: людська порядність, совість, добродійство.

В сучасних умовах особливу роль у забезпеченні правових основ вигідного і водночас добропорядного підприємництва повинна відігравати держава, політична воля її лідерів. За період незалежності України у законодавстві з проблем реформування економічної системи визначився статус підприємця. Принциповими є положення про те, що: а) держава гарантує всім підприємцям, незалежно від обраних ними організаційних форм підприємницької діяльності, рівні права і створює рівні можливості для доступу до матеріально-технічних, фінансових, трудових, інформаційних, природних та інших ресурсів; б) законодавчо забезпечує свободу конкуренції між підприємцями, захищає споживачів від проявів несумлінної конкуренції та монополізму в будь-яких сферах підприємницької діяльності.

Для сучасної України, яка має родючі землі і сприятливі кліматичні умови, пріоритетним повинно бути високотехнологічне сільське господарство. Відродження села – найважливіше завдання держави і підприємців. Вирощування якісної сільськогосподарської сировини і виробництво якісних продуктів харчування, а разом з цим зайнятість для сільського населення є важливою умовою зміцнення соціально-економічного становища України.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

Монографії

1. Романюк Н.Й. Сільські підприємці і підприємництво в Україні: 1861-1914 рр. / Романюк Н.Й. – Житомир: Полісся, 2012. – 600 с. (*Рецензії*: Ярмошик І.І. Нове видання з історії підприємництва в Україні. Рецензія на монографію: Романюк Н.Й. Сільські підприємці і підприємництво в Україні: 1861-1914 рр. / Н.Й. Романюк. – Житомир: Полісся, 2012 / І.І. Ярмошик // Гілея. – К.: ВІР УАН, 2013. – Вип. 70. – С. 878; Щербак Н.О. Господарі українських ланів. Рецензія на монографію: Романюк Н.Й. Сільські підприємці і підприємництво в Україні: 1861-1914 рр. / Н.Й. Романюк – Житомир: Полісся, 2012 / Н.О. Щербак // Грані. – Дніпропетровськ: Вид-во „Грані”, 2013. – №4. – С.153

Статті у наукових фахових виданнях

2. Романюк Н.Й. Регіональна політика в контексті конституційної реформи / Н.Й. Романюк // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: зб. наук. праць. – К. 2004. – Спец. вип. – С. 112-124.

3. Романюк Н.Й. Природно-кліматичні, соціально-економічні та етнічні чинники виробничої спеціалізації у Волинській губернії (II пол. XIX – поч. XX ст.) / Н.Й. Романюк // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: зб. наук. праць. – К. 2006. – Спец. вип. – С. 186-192.

4. Романюк Н.Й. Розвиток підприємництва в аграрній сфері після реформи 1861 року (за матеріалами губерній Південно-Західного краю Російської імперії) / Н.Й. Романюк // Історичні записки: зб. наук. праць. – Луганськ, 2006. – Вип. 12.1. – С. 69 – С. 75.-

5. Романюк Н.Й. Етнічні аспекти підприємництва в губерніях Південно-Західного краю (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н.Й. Романюк // Гілея. – К. 2006. – Вип. 6. – С.23-30.

6. Романюк Н.Й. Витоки підприємництва на Волині / Н.Й. Романюк // Історичні записки: зб. наук. праць. – Луганськ, 2006. – Вип. 10. (спец.) – С. 174-181.

7. Романюк Н.Й. Зміна соціального складу населення України у зв'язку з розвитком підприємництва: характеристика тенденцій (друга половина XIX ст. — початок XXст.) / Н.Й. Романюк // Проблеми історії України: зб. наук. праць. – К. 2007. – С. 207 - 212.

8. Романюк Н.Й. Підприємницькі засади створення хуторів та відрубних господарств в процесі здійснення столипінської аграрної реформи / Н.Й. Романюк // Історичні записки: зб. наук. праць. – Луганськ. 2007. Вип. 16. – С. 142-149.-

9. Романюк Н.Й. Підприємницький аспект розвитку ремісництва та кустарних промислів України / Н.Й. Романюк // Історичні записки: зб. наук. праць. – Луганськ, 2008. – Вип. 19. Ч. 1. – С. 155-163.

10. Романюк Н.Й. Основні тенденції розвитку підприємництва у промисловості України (друга половина XIX – поч. XX ст.) / Н.Й. Романюк // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля.– Луганськ. 2008. – № 11. – С.200-207

11. Романюк Н.Й. Підприємництво в аграрних відносинах у контексті історизму / Н.Й. Романюк // Історія науки і біографістика. [Електронний ресурс] – № 2. 2009. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua

12. Романюк Н.Й. Промислове підприємництво другої половини XIX - початку XX ст.: політико-історичні умови розвитку / Н.Й. Романюк // Історичні записки: зб. наук. праць. – Луганськ, 2009. – Вип. 21 – С. 154-161.

13. Романюк Н.Й. Особливості розвитку підприємництва у сфері аграрного виробництва (90-ті р.р.XIXст.-1917р.) / Н.Й. Романюк // Проблеми історії України. – зб. наук. праць. – К. 2010. – С. 52-57.

14. Романюк Н.Й. Підприємницька діяльність євреїв Волині (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н.Й. Романюк // Волинські історичні записки: зб. наук. праць – Житомир. 2009. – Т. 3. – С. 80-84.

15. Романюк Н.Й. Приватне землеволодіння в контексті підприємництва в умовах аграрних перетворень другої пол. XIX – поч. XX ст. / Н.Й. Романюк // Волинські історичні записки: зб. наукових праць. – Житомир. 2010. – Т. 5. – С. 25-32.

16. Романюк Н.Й. Благодійна та меценатська діяльність підприємців Південно-Західного краю (XIX – поч. XX ст.) / Н.Й. Романюк // Волинські історичні записки: зб. наук. праць. – Житомир, 2011. – Т.6. – С. 29-36.

17. Романюк Н.Й. Предпринимательство немцев на Волини (XIX – начало XX века) / Н.Й. Романюк // Europäische Fachhochschule. – Stuttgart, Germany. 2013.– № 3. – С. 45-47

18. Романюк Н.Й. Роль кредитно-банківських установ у сприянні підприємству Правобережної України: 1861–1914 рр. / Н.Й. Романюк // ВЛАКSEA. –Tbilisi, Georgia. 2013. – № 3. – С. 64-69

19. Романюк Н.Й. Діяльність підприємців у розвитку промисловості в сільській місцевості Київської, Подільської і Волинської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н.Й. Романюк // Грані. – 2013. – № 6. – С. 19-23.

20. Романюк Н.Й. Кооперация и ее роль в развитии предпринимательства крестьян Украины (вторая половина XIX – начало XX в.) / Н.Й. Романюк // Наука Красноярья. – 2013. – № 4. – С. 23-40.

21. Романюк Н.Й. Роль підприємництва в розвитку аграрного сектора економіки Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н.Й. Романюк // Український історичний журнал. – 2013.– № 3. – С. 113-127.

22. Романюк Н.Й. Правові умови розвитку сільського підприємництва в другій половині XIX – на початку XX ст. / Н.Й. Романюк // Гілея: зб. наук. праць. – К. 2013. – Вип. 71. – С. 85-90.

23. Романюк Н.Й. Землевласники Волині у розвитку підприємництва (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н.Й. Романюк // ВЛАКSEA. – Tbilisi, Georgia. 2013. – № 4. – С. 32-37.

Статті в інших виданнях, матеріали конференцій

24. Романюк Н.Й. Громадський побут і звичаєвість українства / Н.Й. Романюк // Духовність українства: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Житомир, 25 вересня 1998 р. – Житомир: Поліграф. Центр ЖДПІ ім.І.Франка.1998. – С. 46-50.

25. Романюк Н.Й. Історія підприємництва на Волині / Н.Й. Романюк // Україна: поступ у ХХІ століття: матеріали регіональної науково-практичної конференції, м. Житомир, квітень 2000 р. – Житомир: Поліграф. Центр ЖДПІ ім. І. Франка. 2000. – С. 69-74.

26. Романюк Н.Й. Політична система в контексті розбудови громадянського суспільства /Н.Й. Романюк // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: зб. наук. праць: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 25-26 грудня 2003 р. – К.: НАУ, 2004. – С. 67-73.

27. Романюк Н.Й. Проблеми розвитку підприємництва на Волині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. у дослідженнях гуманітаріїв /Н.Й. Романюк // Актуальні проблеми розвитку агропромислового комплексу в сучасній Україні: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 22-23 вересня 2006 р. – К.: НАУ, 2006. – С. 163-167.

28. Романюк Н.Й. Місце і роль бізнесменів у соціально-економічному розвитку сучасної України / Н.Й. Романюк //Актуальні політичні та соціально-економічні проблеми історії України: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, Київ, 24-25 березня 2008 р. – К.: НАУ, 2008. – С. 65-69.

29. Романюк Н.Й. Підприємництво представників польського етносу на Волині та Поділлі у ХІХ – на початку ХХ ст. / Н.Й. Романюк // Поляки на Волині: матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції, Житомир, жовтень 2010 р.– Житомир.: Видавець В.Б. Котвицький, 2010. – С. 235-244.

30. Романюк Н.Й. Роль етнічних громад у розвитку підприємництва Південно-Західного краю Російської імперії / Н.Й. Романюк // Психолого-педагогічні та культурологічні засади формування особистісної спрямованості студентської молоді: зб. наук. праць. науково-практичної конференції молодих учених, магістрів, студентів, м. Житомир, 6-11 травня 2010 р. – Житомир: Вид-во ЖНАЕУ, 2010. – С. 181-196.

31. Романюк Н.Й. Підприємницька діяльність євреїв Волині (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) /Н.Й. Романюк // Історичні уроки голокосту та міжнаціональні відносини: зб. наук. праць Міжнародної науково-практичної конференції, м. Житомир, 23-24 жовтня, 2009р. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2010. – С. 33-39. -

32. Романюк Н.Й. Підприємництво поляків на Волині в ХІХ – на поч. ХХ ст. /Н.Й. Романюк // Матеріали IV Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 10 - річчю заснування існування факультету Житомирського державного університету ім. І. Франка, м. Житомир, 18-19 листопада 2011 р. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 77-79.

33. Романюк Н.Й. Благодійництво і меценатство як засіб підвищення соціального статусу підприємців Південно-Західного краю Російської імперії

(друга половина XIX- XX ст.) / Н.Й. Романюк // Вісник аграрної історії: зб. наук. праць. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – Вип.. 1. – С. 13-22.

34. Романюк Н.Й. Правові умови підприємництва поляків і євреїв на Волині, Київщині та Поділлі в другій половині XIX – на початку XX ст. /Н.Й. Романюк // Матеріали V Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції: зб. наук. праць, м. Житомир, 9-10 листопада 2012 р. – Житомир, 2012. – С. 104-107.

АНОТАЦІЇ

Романюк Н.Й. Сільське підприємництво доби капіталістичної модернізації України: 1861-1914рр. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історії України. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2014

У дисертації досліджуються особливості становлення та розвитку сільського підприємництва в Київській, Подільській і Волинській губерніях у другій половині XIX- на початку XX ст., яке стало важливим чинником прискорення соціально-економічної модернізації. Локомотивом інтенсифікації виробництва виступали сільські підприємці – переважно поміщики, купці, заможні селяни. Під впливом реформ 60-70-х рр.. XIX ст., особливо скасування кріпацтва та столипінської аграрної реформи, використовуючи природно-кліматичні умови краю, земельні ресурси, капітал і підприємницький хист вони запроваджували найбільш ефективні в тодішніх умовах методи господарювання: інтенсифікацію вирощування прибуткових культур (зернових, цукрових буряків, картоплі, хмелю), розвиток тваринницької галузі та поєднання сільськогосподарського і промислового виробництв. Позитивно вплинула на подальший розвиток сільського господарства, промисловості, торгівлі й підприємницької діяльності інтеграція у систему економічних відносин губерній Правобережжя поляків, євреїв, німців, чехів.

Ключові слова: підприємництво, модернізація, сільське господарство, промисловість, торгівля, прибуток.

Романюк Н. И. Сельское предпринимательство периода капиталистической модернизации Украины: 1861-1914гг. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2014.

В диссертации исследуются особенности становления и развития сельского предпринимательства в Киевской, Подольской и Волынской губерниях во второй половине XIX – начале XX в., которое стало важным фактором ускорения социально-экономической модернизации. Локомотивом интенсификации производства выступали сельские предприниматели – преимущественно помещики, купцы, зажиточные крестьяне. Под влиянием реформ 60-70-х гг XIX в., особенно ликвидация крепостничества и столыпинской аграрной

политики, используя природно-климатические условия края, земельные ресурсы, капитал и предпринимательские способности они использовали наиболее эффективные в тех условиях методы хозяйствования: выращивание доходных культур (зерновых, сахарной свеклы, картофеля, хмеля), развитие животноводческой отрасли и объединение сельскохозяйственного и промышленного производства. Положительно влияла на дальнейшее развитие сельского хозяйства, промышленности, торговли и предпринимательской деятельности интеграция в систему экономических отношений губерний Правобережной Украины поляков, евреев, немцев, чехов.

Ключевые слова: предпринимательство, модернизация, сельское хозяйство, промышленность, торговля, прибыль.

Romaniuk N. Yo. Agricultural business in the times of capitalistic modernization in Ukraine: 1861-1914. – Manuscript.

Thesis for a Doctor's degree (Historical Sciences) in the major 07.00.01 – History of Ukraine. – National Pedagogical M. P. Dragomanov University. – Kyiv, 2014.

Thesis researches peculiar features of establishment and development of agricultural business in Kyiv, Podillya and Volyn governorates in the second half of XIX- at the beginning of XX century that has become an important factor in activation of socio-economic modernization. Village entrepreneurs – mostly resellers, merchants and prosperous villagers appeared as driving force of production intensification. Under the influence of reforms in 60-70s of XIX century, in particular, abolition of servage and Stolypin agrarian reform, exploiting natural and climatic conditions of the area, land resources, capital and their business gift they have implemented the most effective methods of economy management under existing conditions: intensified growing of profitable crops (grain crops, sugar beet, potatoes, hop), development of livestock farming and combination of agricultural and industrial production. Even though, industry development was followed by exhaustion of natural resources and environment contamination and enterprises' owners increased their profits by means of cheap work force and impoverished rural population – we consider entrepreneurship of this period positive phenomenon that facilitated intensification of production.

The basis for economic development of the area was large land-tenure of enterprising landowners, who used their property in land to the greatest benefit to receive profits and extend their business activities. Having created competitive commodity economy they established processing enterprises in their estates, invested their funds in the development of industry. Existence of manufacturing plants contributed to better financing of agriculture that had constantly depended on weather conditions. At the same time, agrarian sector produced raw materials necessary for sugar, flour-milling, distillery and other industries.

For entrepreneurs of Kyiv, Podillya and Volyn governorates the most profitable industries were: sugar, distillery and flour-milling. Output of the said industries constituted the biggest part in the total volume of industrial production of investigated governorates. And sugar production at the end of XIX century constituted more than a half of total output of factories produce. District that comprised investigated governorates became main sugar beet district in Russian Empire.

Though, in Volyn, Podillya and Kyiv districts a considerable amount of manufacturing enterprises were small scale, general processes of production concentration affected this district mostly in sugar beet industry. Characteristic feature of this time was creation of associations of manufacturers – share societies, sugar syndicate that had diversified business activity. Thus, in 1913-1914 out of 148 sugar factories that functioned in investigated governorates, 93 (almost 70%) were societies. Establishment of share societies, monopolies was caused by the need for significant funds for modernization of enterprises, that wasn't in the power of a single owner. Moreover, such associations were more endurable in competitive struggle. Ability to search for economic gain constantly was typical for societies, owners of several sugar factories. In order to gain big profits majority of enterprising manufacturers of sugar industry participated in the work of the boards of several societies of sugar factories.

Representatives of multi-field business activity are the Tereshchenko, Khanenko, Symyrenko, Bobrynsky, Pototsky, Branytsky, Balashov, Sangushko, Brodskyi, Yaroshynsky and many other famous businessmen can be an example for contemporary entrepreneurs. Integration of Poles, Jews, Germans and Czechs into system of economic relations with governorates of the Right bank territories had positively influenced further development of agriculture, industry, trade and business.

Key words: entrepreneurship, modernization, agriculture, industry, trade, profit.